

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

τετράδια έργασίας 33

Ψαρεύοντας στις ελληνικές θάλασσες

Από τις μαρτυρίες του παρελθόντος
στη σύγχρονη πραγματικότητα

ΑΘΗΝΑ 2010

INE•EIE τετράδια έργασίας 33

γράφουν οι:

ΝΙΚΟΣ ΑΛΕΒΥΖΑΚΗΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Π. ΑΛΕΞΑΚΗΣ
ΕΛΕΝΗ ΓΕΡΟΝΤΑΚΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΜΑΡΙΑ ΚΑΜΟΝΑΧΟΥ
ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ
ΓΩΡΓΟΣ Β. ΚΟΥΤΣΟΥΦΛΑΚΗΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΠΑΔΑ
ΕΥΔΟΚΙΑ ΟΛΥΜΠΙΤΟΥ
ΚΑΤΙΑ ΦΡΑΓΚΟΥΔΗ
ΑΘΗΝΑ ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ISBN 978-960-7916-89-1

Εικόνα εξωφύλλου: Όψη της Σίφνου, απόσπασμα
εικόνας από το έργο του M.G.F.A. Choiseul-Gouffier,
Voyage pittoresque de la Grèce, τ. 1-3, 1782-1822.

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

τετράδια εργασίας 33

Ψαρεύοντας στις ελληνικές θάλασσες
Από τις μαρτυρίες του παρελθόντος
στη σύγχρονη πραγματικότητα

Επιμέλεια

Δημήτρης Δημητρόπουλος - Ευδοκία Ολυμπίτου

ΑΘΗΝΑ 2010

Χορηγός της έκδοσης
Ίδρυμα Λίλιαν Βουδούρη

© Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
τηλ. 210 72 73 554, fax 210 72 46 212
e-mail: kne@eie.gr

ISBN 978-960-7916-89-1

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη	7
ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ	9
ΕΛΕΝΗ ΓΕΡΟΝΤΑΚΟΥ: Ο ψαράς και η ψαριά του στο προϊστορικό Αιγαίο	11
ΑΘΗΝΑ ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ: Η αλιεία και τα προϊόντα της στην εικονογραφία και τις φιλολογικές πηγές των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων	29
ΓΙΩΡΓΟΣ Β. ΚΟΥΤΣΟΥΦΛΑΚΗΣ: Η αλιεία στον ελληνορωμαϊκό κόσμο: σημειολογία κειμένων και αλιευτικής εικονογραφίας	55
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ: Η διαχείριση της αλιείας και των προϊόντων της στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα	85
ΜΑΡΙΑ ΚΑΜΟΝΑΧΟΥ: Αλιεία κοραλλιών στο Ιόνιο τον 19ο αιώνα.....	97
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ: Δικαιώματα αλιείας στη Χίο, 17ος-18ος αιώνας	109
ΝΙΚΟΣ ΑΛΕΒΥΖΑΚΗΣ: Η αλιεία και τα αλιεύματα στην Κέρκυρα (19ος - αρχές 20ού αιώνα): μια πρώτη προσέγγιση	125
ΕΥΔΟΚΙΑ ΟΛΥΜΠΤΟΥ: Ψαρεύοντας στο Αιγαίο τον 19ο αιώνα	139
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΠΑΔΑ: Συντελεστές, τρόποι και μέσα επιβίωσης της «παραδοσιακής» αλιευτικής δραστηριότητας στο Μεσολόγγι - Αιτωλικό: Ο τόπος, η οικογένεια, ο λαϊκός πολιτισμός	155
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Π. ΑΛΕΞΑΚΗΣ: Μορφές αλιείας στη Νοτιοανατολική Λακωνία (Βάτικα)	183
ΚΑΤΙΑ ΦΡΑΓΚΟΥΔΗ: Η αλιεία στη Νέα Μηχανιώνα	223

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ας μου επιτραπεί ν' αρχίσω με κάτι προσωπικό. Όταν οι συνάδελφοι Δημήτρης Δημητρόπουλος και Ευδοκία Ολυμπίτου μου ζήτησαν να προλογίσω την έκδοση που προέκυψε από τη σεμιναριακή συνάντηση της Ερμούπολης για την αλιεία, αναρωτήθηκα καθ' εαυτόν τι θα μπορούσα να πω για το θέμα. «Τι ξέρω εγώ από ψάρεμα;» ήταν η πρώτη μου αντίδραση. Με χαρά βεβαίως, έχοντας επίγνωση της σημασίας της αλιείας για την ζωή της ελληνικής κοινωνίας στη μακροτάτη ιστορική διάρκεια, δέχτηκα την ένταξη της συλλογής στη σειρά των *Τετραδίων Εργασίας*. Όταν ήλθε η στιγμή να ξεφυλλίσω το βιβλίο, η αρχική επιφυλακτικότητα πολύ γρήγορα εξατιμίστηκε. Διατρέχοντας τις επιμέρους συμβολές στον τόμο ανακαλύπτει ο αναγνώστης ένα θέμα συναρπαστικό, κυρίως λόγω της μακροτάτης διαχρονικής παρουσίας της συγκεκριμένης δραστηριότητας στις θάλασσες του ελληνικού κόσμου και λόγω της πολλαπλότητας των όψεων του φαινομένου και των επιπέδων επί των οποίων είναι δυνατόν να αντιμετωπιστεί. Η πολυμέρεια του θέματος το καθιστά σε επίπεδο επιστημονικής διαπραγμάτευσης και κατεξοχήν επιδεκτικό διεπιστημονικών προσεγγίσεων και αυτό συνιστά ένα από τα πιο αξιόλογα επιτεύγματα της παρούσας έκδοσης. Με την περισσή σεμνότητα που τους χαρακτηρίζει, οι δύο επιμελητές, ακριβοί φίλοι και συνεργάτες στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, σπεύδουν να απαριθμήσουν τις πολυάριθμες πλευρές της ιστορίας της αλιείας που απουσιάζουν από την παρούσα συναγωγή. Είναι αλήθεια ότι η πολυμέρεια του θέματος είναι ανεξάντλητη, οπότε και κάθε συλλογική προσπάθεια όσο περιεκτική και αν επιχειρήσει να είναι, δεν μπορεί ποτέ να είναι εξαντλητική. Αυτό που έχει σημασία στην έρευνα όμως είναι η χαρτογράφηση του πεδίου, η επισήμανση της δεματολογίας και των ζητημάτων και η δοκιμή αναμέτρησης με μερικά από αυτά. Θα μπορούσα προσωπικά να δηλώσω το ενδιαφέρον μου για πολλά τέτοια ζητήματα: τη θέση της αλιείας στη βυζαντινή κοινωνία και τη σχέση της με τη θρησκευτική ζωή και το νηστειοδρό-

μιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, που αποτελεί τόσο καθοριστικό συντελεστή της νοοτροπίας, της καθημερινής ζωής αλλά και της οργάνωσης της οικονομίας στη Μεσαιωνική κοινωνία της Ανατολικής Μεσογείου, ένα στοιχείο της κοινωνικής εμπειρίας και του συστήματος των αξιών που επιβιώνει ως τις ημέρες μας. Θέματα σαν και αυτό και άλλα πολλά θα μπορούσαν να απασχολήσουν τη συνέχεια της ερευνητικής προσπάθειας που εγκαινιάζει αυτός ο τόμος των *Τετραδίων Εργασίας* του ΙΝΕ. Και αυτός είναι και ο προορισμός και η επιστημονική αποστολή του Ινστιτούτου που είναι ταγμένο στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών της χώρας να υπηρετεί την έρευνα επιτελικά, ανοίγοντας πεδία αναζήτησης, και προτείνοντας προς διερεύνηση κεφάλαια της συλλογικής εμπειρίας, των οποίων οι εκβάσεις και τα αποτελέσματα συνεισφέρουν με μικρές ή μεγαλύτερες, αλλά πάντοτε υπεύθυνες, συμβολές στην αυτογνωσία της ελληνικής κοινωνίας.

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Σημείωμα των επιμελητών

Ο συλλογικός αυτός τόμος υπήρξε καρπός μιας συνάντησης εργασίας που έγινε τον Ιούλιο του 2006 στο πλαίσιο των «Σεμιναρίων της Ερμούπολης». Αποτελείται από μελέτες που έχουν ως θέμα την αλιευτική δραστηριότητα στο Αιγαίο και το Ιόνιο πέλαγος· καλύπτουν ένα μεγάλο χρονικό ανάπτυγμα –από την προϊστορική εποχή μέχρι τα σύγχρονα χρόνια– και ένα ευρύ φάσμα επιστημονικών προσεγγίσεων, που επικεντρώνονται όμως, η καθεμιά με τα μεθοδολογικά της εργαλεία, στο παρελθόν: αρχαιολογία, ιστορία, εθνολογία, ανθρωπολογία.

Σε μια χώρα που περιβρέχεται από θάλασσα, με σημαντικό μήκος ακτών και μεγάλο αριθμό νησιών και νησίδων, η ιστορία της αλιείας έχει ελάχιστα απασχολήσει τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Η παρατήρηση αυτή συνδέεται άμεσα με ένα ερώτημα: η πτωχή βιβλιογραφική παραγωγή αντανakλά μια εξίσου πενιχρή αλιευτική δραστηριότητα ή μήπως η αναμικκή επιστημονική έρευνα για το θέμα αυτό λειτούργησε παραπλανητικά και «απέκρυψε» το πραγματικό μέγεθος και τη σημασία της αλιείας; Αν η γεωφυσική διαμόρφωση της περιοχής και οι ιστορικές συγκυρίες ευνόησαν την αξιοποίηση των θαλάσσιων δρόμων, την ανάπτυξη της ναυτιλίας και οδήγησαν στη δημιουργία μίας ισχυρής ναυτικής παράδοσης, γιατί δεν συνέβη το ίδιο με την αλιεία; Αφού οι φυσικοί πόροι ήταν πενιχροί, αφού υπήρχε η εξοικείωση με το υγρό στοιχείο γιατί η αλιεία δεν κατέλαβε μια διαχρονικά σημαντική και σταθερή θέση στις παραγωγικές δραστηριότητες των πληθυσμών; Ενδεχομένως οι απαντήσεις σε ερωτήματα αυτού του είδους δεν είναι μονοσήμαντες, καθώς κάθε έγκυρη απόφαση προϋποθέτει τον πολλαπλασιασμό της ερευνητικής προσπάθειας, η οποία με τη σειρά της θα επιτρέψει τον εμπλουτισμό του προβληματισμού, τη διεύρυνση της σχετικής θεματολογίας και τη διατύπωση εντέλει, νέων ερωτημάτων.

Οι μελέτες που φιλοξενούνται στον τόμο ασχολούνται, με όψεις της αλιευτικής δραστηριότητας: οι μαρτυρίες για την αλιευτική δράση στον αρχαίο κόσμο, τα εργαλεία και οι μέθοδοι ψαρέματος, οι αναπαραστάσεις του ψαρέματος και των αλιευμάτων στην αρχαία ζωγραφική, οι τρόποι και οι συνθήκες ψαρέματος στα νεότερα χρόνια στο Αιγαίο και το Ιόνιο, η αλιευτική

δραστηριότητα και ο κόσμος της εργασίας που συνδέεται με αυτήν στα νεώτερα χρόνια, μέσα από επιλεγμένα παραδείγματα περιοχών που ανέπτυξαν σημαντική αλιευτική δράση, είναι μερικά από τα θέματα που οι ετοιμότητες των συμμετεχόντων συγγραφέων επέτρεψαν να συζητηθούν στον παρόντα τόμο. Φυσικά πρόκειται μάλλον για νύξεις, για εισαγωγικά στη σχετική θεματολογία κείμενα, τα οποία από τη φύση τους δεν επιτρέπουν να σχηματιστεί ένα ικανοποιητικό πανόραμα της αλιευτικής δραστηριότητας, των ψαράδων, του ψαρέματος και των αλιευμάτων στον ελληνικό χώρο. Για παράδειγμα η απόδοση και η οικονομική διάσταση της αλιευτικής δραστηριότητας στο πέραςμα του χρόνου και η παραγωγικότητα σε συσχετισμό με τη βελτίωση των σκαφών και των τεχνολογικών δυνατοτήτων, η συντήρηση και η διακίνηση των αλιευμάτων, η χαρτογράφηση των ελληνικών περιοχών με βάση την αλιευτική παραγωγή σε θάλασσες, λίμνες και ποτάμια, η ένταξη των ψαράδων στις κοινωνικές ιεραρχίες κάθε εποχής, οι εξειδικεύσεις στην επαγγελματική αλιεία και οι σχέσεις τους με την ερασιτεχνική ενασχόληση, αλλά και η αποτύπωση των ψαράδικων σκαφών και του ψαρέματος στις τέχνες, στη ζωγραφική, στη μουσική, στον κινηματογράφο, το ψάρεμα ως ψυχαγωγία, ως δραστηριότητα τηςσχόλης και του ελεύθερου χρόνου, αποτελούν λιγιστά μόνο από τα θέματα που απουσιάζουν από τον τόμο, θα μπορούσαν όμως να αποτελέσουν σημεία περαιτέρω συζήτησης και έρευνας. Ο διάλογος μεταξύ των όμορων προσεγγίσεων των ανθρωπιστικών επιστημών αλλά και η αναγκαιότητα για ευρύτερη διεπιστημονική προσέγγιση με όσες δετικές επιστήμες διερευνούν, από την πλευρά τους, τον κόσμο της θάλασσας αποτελούν επίσης μια προτεραιότητα για τη συνέχιση του πρώτου αυτού διαβήματος.

Κλείνοντας αυτό το σύντομο σημείωμα θα θέλαμε να εκφράσουμε τις πιο θερμές μας ευχαριστίες, καταρχήν στους φίλους και συναδέλφους που δέχτηκαν με προθυμία να μετάσχουν στη συνάντηση, φέρνοντας στο φιλόξενο τραπέζι συζητήσεων της Ερμούπολης σε πρώτη φάση τη δουλειά τους και τους προβληματισμούς τους, και κατόπιν τα κείμενά τους που αποτέλεσαν το υλικό του τόμου. Ευχαριστίες οφείλουμε επίσης στον Διευθυντή του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών καθηγητή Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη που δέχθηκε να ενταχθεί το βιβλίο αυτό στη σειρά των εκδόσεων του Ινστιτούτου. Τέλος ευχαριστούμε τη Βάσω Αντωνίου από το τμήμα μηχανογράφησης του ΙΝΕ, χάρη στη μέριμνα και τη δουλειά της οποίας το βιβλίο έλαβε τη σημερινή του μορφή.

Δ.Δ. - Ε.Ο.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΠΑΔΑ

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ, ΤΡΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΕΣΑ ΕΠΙΒΙΩΣΗΣ ΤΗΣ «ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ»
ΑΛΙΕΥΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ - ΑΙΤΩΛΙΚΟ:
Ο ΤΟΠΟΣ, Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, Ο ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Διερευνώντας την ιστορικότητα της καθημερινής ζωής και κουλτούρας των παραδίκων πόλεων της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου - Αιτωλικού και ανιχνεύοντας τις πρακτικές με τις οποίες οι ψαράδες, οι γυναίκες και οι οικογένειές τους οργάνωναν και οργανώνουν ακόμα τη ζωή τους, έρχεται στην επιφάνεια ένας τρόπος ζωής και ένας λαϊκός πολιτισμός που δείχνει ότι στο συγκεκριμένο τοπικό σύστημα η μακρά διαδικασία μιας συνεχιζόμενης παράδοσης διαμόρφωσε τους εκάστοτε μηχανισμούς επιβίωσης και ανέπτυξε ξεχωριστές λογικές προσαρμογής του τοπικού συστήματος στις διαδικασίες ένταξής του στην ευρύτερη κοινωνία.¹

Επικεντρώνοντας για παράδειγμα το ενδιαφέρον στη βασική κοινωνική ομάδα των ψαράδων της λιμνοθάλασσας διαπιστώνουμε ότι αυτοί συνεχίζουν να ασκούν την δραστηριότητα της αλιείας με τεχνικές, συμπεριφορές και νοοτροπίες που χαρακτηρίζονται ως *παραδοσιακές*, κάποτε μάλιστα ως *«καθυστερημένες»*. Αυτή ωστόσο η ανθεκτική παρουσία του παραδοσιακού τρόπου παραγωγής, ζωής και κοσμοθεωρίας στο σύγχρονο κόσμο δεν οδηγεί κατ' ανάγκη στο συμπέρασμα ότι αυτή η παράδοση είναι απλώς ένα κατάλοιπο του παρελθόντος. Η ιστορικό - ανθρωπολογική μελέτη της τοπικής, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας των

---

1. Μια συνολική σκιαγράφηση και ανάλυση των όρων και των μηχανισμών που επέτρεψαν όχι μόνο την επιβίωση των παραδίκων μικροκοινωνιών αλλά και την ανάπτυξη ξεχωριστών λογικών προσαρμογής του τοπικού συστήματος στις διαδικασίες ένταξής του στην ευρύτερη κοινωνία δίνεται στο βιβλίο: Κωνσταντίνα Μπάδα, *Ο κόσμος της εργασίας: οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου - Αιτωλικού*, Αθήνα, εκδ. Πλέθρον, 2004. Στο παρόν κείμενο προβάλλονται, συνοπτικά, ορισμένοι μόνο παράγοντες και συντελεστές που συνέβαλλαν στη δυναμική επιβίωση της αλιευτικής δραστηριότητας και της παραδίκης οικογένειας στις συγκεκριμένες μικροκοινωνίες.

δύο ψαράδικων κοινωνιών της λιμνοθάλασσας δείχνουν αντίθετα ότι αυτή η συνεχιζόμενη μορφή παράδοσης στο παρόν προσλαμβάνει τον χαρακτήρα της αντίστασης απέναντι στις επιβαλλόμενες από τον καπιταλισμό λογικές προσαρμογής και ενσωμάτωσης. Αναλυτικότερα οι ψαράδικες κοινωνίες του Μεσολογγίου και Αιτωλικού εμφανίζονται να διαγράφουν πίσω από τη φαινομενική τους υποταγή στην αφομοιωτική λογική της προσαρμογής τους στη συνολική κοινωνία, έναν ολόκληρο κόσμο θεμελιωμένο πάνω στα στοιχεία που προσιδιάζουν στις συμβιωτικές κοινωνίες. Πρόκειται για θεμελιωτικά στοιχεία από τυπικούς ή άτυπους δεσμούς, από τρόπους και στάσεις ζωής, από κοινωνικές μνήμες, από συμβολικές αναπαραστάσεις και μηνύματα, από πραγματικότητες, μηχανισμούς αντίστασης και λογικές προσαρμογής που διαμορφώνουν μια εκπληκτικά πολύμορφη, τοπική ιστορική πραγματικότητα. Η τελευταία φανερώνει τις σύνθετες σχέσεις ανάμεσα στο τοπικό και το ολικό και αναδεικνύει διαφορετικούς τους τρόπους που υλοποιούνται αυτές οι σχέσεις στο πλαίσιο των παραδοσιακών μικροκοινωνιών ή καλύτερα των μικροκοινωνιών που παραμένουν «παραδοσιακές» εξαιτίας του εξορισμού τους στα άκρα, στην «περιφέρεια» του παγκόσμιου συστήματος.

Η ευέλικτη προσαρμογή στους περιβαλλοντικούς όρους

Προσεγγίζοντας καταρχήν την τοπική πολιτισμική οικολογία της ευρύτερης περιοχής διαπιστώνουμε ότι ο μύθος, η γραπτή ιστορία και η μνήμη του ίδιου του φυσικού χώρου και του κοινωνικού τόπου εγγράφουν και συγκρατούν με πολλούς τρόπους την ιστορία της διαλεκτικής σχέσης της κοινωνίας με το περιβάλλον, καταρχήν της επίπονης διαπάλης του ανθρώπου με τους ποταμούς Εύηνο και Αχελώο και ειδικότερα τον ποταμό Αχελώο, ο οποίος διαμορφώνει το γεωφυσικό χερσαίο και λιμνοθαλάσσιο περιβάλλον και δρα καθοριστικά πάνω στην οικονομία, στην κοινωνία και τον πολιτισμό του τόπου. Καθώς εκβάλλουν στην περιοχή, μεταφέρουν χρήσιμη ύλη και προσχώματα που ευνοούν τη ζωή στη γύρω περιοχή και στη λιμνοθάλασσα.²

Η σημασία που είχε για τους κατοίκους της Νότιας Αιτωλίας ο ευρύτερος υγρότοπος της περιοχής γίνεται αντιληπτή μέσα από τη μυθολογία και την παράδοση γύρω από αυτόν. Γενικότερα οι ανθρωπίνες ομάδες απέδωσαν στον εξανθρωπισμένο χώρο που τον μετέτρεπαν σε τόπο, ένα σύνολο

2. Βλ. γενικότερα για την πολιτισμική οικολογία της περιοχής, Μπάδα, *Ο κόσμος της εργασίας*, σ. 27-32, όπου και η σχετική βιβλιογραφία και η αναφορά στις πηγές.

σημασιών, ιδιοτήτων και συμβολικών αναπαραστάσεων που αποτυπώνουν τη σημασία που είχε αυτός ο τόπος για την ανθρώπινη επιβίωση.

Η λιμνοθάλασσα του Μεσολογγίου και του Αιτωλικού γίνεται, στο πέραςμα του χρόνου ο επόμενος ρυθμιστικός παράγοντας επιβίωσης και ανάπτυξης και ο κατεξοχήν δείκτης της προσαρμοστικότητας των ανθρώπων στους περιβαλλοντικούς όρους. Αποτέλεσμα της ευέλικτης προσαρμογής των ανθρώπων στις μακρές διάρκειες των τεχνοπεριβαλλοντικών όρων ήταν μια συσσωρευμένη εμπειρία που δημιούργησε σταδιακά τη συνεχιζόμενη αλιευτική παράδοση και κουλτούρα της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου-Αιτωλικού. Η λιμνοθάλασσα έχει αβαθή, ήρεμα νερά και πλούσια για τα ψάρια τροφικά συστατικά. Επικοινωνεί με τα νερά της ανοιχτής θάλασσας, τον Πατραϊκό κόλπο και έτσι ανανεώνονται, ιδιαίτερα γιατί στην περιοχή της επικρατεί το φαινόμενο της άμπωτης και της παλίρροιας. Κατά τη διάρκεια του 24ώρου συμβαίνουν «δυο πλήμμες και δυο ρήχες».³ Το εύρος της παλίρροιας είναι σχετικά μικρό, αλλά προκαλεί ρεύματα που επιτρέπουν ανταλλαγές νερού μεταξύ της λιμνοθάλασσας και της ανοιχτής θάλασσας. Στα παλιρροιακά αυτά ρεύματα στηρίζεται η ανανέωση των νερών στη λιμνοθάλασσα, η αναζωογόνησή της, η απομάκρυνση τοξικών ουσιών, ρυπογόνων προϊόντων του μεταβολισμού των υδρόβιων οργανισμών και φυσικά η είσοδος και έξοδος των ψαριών.

Στον εσωτερικευμένο κόσμο των ανθρώπων της, αυτή η κινητικότητα των νερών της και η άμεση επικοινωνία τους με τα νερά της θάλασσας καλλιέργησε τη συνείδηση, το πνεύμα και την πρακτική των θαλασσινών, των ανθρώπων δηλαδή που μαθαίνουν να συγκροτούν την οικογενειακή και κοινωνική ζωή τους στη βάση των αλλαγών στις πηγές της θάλασσας, και όχι των σταθεροτήτων της, στη βάση επίσης των απαιτήσεων μιας ευρύτερης πάντα κοινωνίας και αγοράς. Άλλωστε οι ιχθυολόγοι⁴ και οι μελετητές του περιβάλλοντος έχουν καταλήξει ότι οι λιμνοθάλασσες είναι δυναμικά και

---

3. Βλ. Μ. Μπανάζουνας, Δ. Καλλιδρομίτου, Φ. Περγαντής και συνεργάτες, *Ολοκληρωμένη Διαχείριση συμπλέγματος Υδροτόπων Αιτωλικού - Μεσολογγίου Νομού Αιτωλοακαρνανίας. Οριστική μελέτη*, Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ΓΔ XI Βρυξέλες, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Τομέας Υδατικών Πόρων Υδραυλικών και Θαλάσσιων Έργων, Αθήνα 1993.

4. Σ. Κλαουδάτος και Ι. Αποστολόπουλος, «Μελέτη βιολογίας και αλιείας των σημαντικότερων ψαριών», στο Σ. Κλαουδάτος, *Τεχνική Έκθεση - Μελέτη - Προστασία και αλιευτική αξιοποίηση της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου - Αιτωλικού*, Αθήνα 1984· G. Kotsonias, «The Messologi - Etoliko laggon of Greece: Socioeconomic and ecological

μεταβαλλόμενα (ημερήσια και εποχικά) περιβάλλοντα τα οποία απαιτούν υψηλή δαπάνη ενέργειας από τα ψάρια, για να αντεπεξέλθουν στις αντίξοες συνθήκες που επικρατούν, με αποτέλεσμα λίγα είδη να μπορούν να επιβιώσουν μέσα σ' αυτές. Δεν θα μπορούσε παρά οι άνθρωποι που ζουν γύρω από αυτές να διαθέτουν ανάλογες δυνάμεις και τάσεις προσαρμογής. Προσεγγίζοντας την αλιευτική εκμετάλλευση της λιμνοθάλασσας, διαπιστώνουμε ότι αυτή στηρίζεται στις μετακινήσεις των ψαριών που αναζητούν τροφή και ευνοϊκότερες περιβαλλοντικές συνθήκες για αναπαραγωγή. Οι άνθρωποι πρόσεξαν ότι τα περισσότερα ψάρια συνηθίζουν να κινούνται αντίθετα στο ρεύμα. Τους ανοιξιάτικους μήνες που η θερμοκρασία του νερού της λιμνοθάλασσας ανεβαίνει λόγω του μικρού βάθους της και της ανόδου της θερμοκρασίας του περιβάλλοντος, τα ψάρια κατά την ώρα της άμπωτης εισέρχονται, αντίθετα προς το ρεύμα, από την ανοιχτή θάλασσα στην αβαθή λιμνοθάλασσα. Είναι συνήθως μικρά, σχεδόν αδέατα αλλά μέσα σε δύο περίπου μήνες έχουν αναπτυχθεί ανάλογα με τον τόπο που βρίσκονται.

Οι ψαράδες λοιπόν του Μεσολογίου - Αιτωλικού που δραστηριοποιούνται στον περιορισμένο τόπο των ήσυχων, ρηχών νερών της λιμνοθάλασσας και της ήπιας μορφής της παράκτιας αλιείας, ανταποκρίθηκαν σε αυτή την κινητικότητα των νερών και των ψαριών οργανώνοντας την εκμετάλλευση του αλιευτικού πλούτου της λιμνοθάλασσας και των νερών έξω από αυτήν, χωρισμένοι σε δύο ομάδες που προσδιορίζονται καταρχήν από τη διαφορετική οργάνωση και τεχνική της αλιείας. Τα μέλη της μιας ομάδας κινούνται στο χώρο της λιμνοθάλασσας και ασκούν τη δραστηριότητα της αλιείας μέσα στα κλειστά, με παραδοσιακό τρόπο οργανωμένα ιχθυοτροφεία, «τα ιβάρια», ακολουθώντας τις δεσμεύσεις του περιορισμένου ζωτικού χώρου, της συνεργατικής εργασίας ή και της μισθωτής εργασίας, της συλλογικότητας που διαμορφώνει η αναγκαστική συμβίωση μέσα στα ιβάρια. Η άλλη ομάδα, η ισχυρότερη και η πολυπληθέστερη είναι η ομάδα των *σκάπουλων*, των ψαράδων δηλαδή της ανοιχτής θάλασσας, των αυτοδύναμων ως προς τα μέσα παραγωγής και εργασίας αλιέων και αυτών που συγκροτούν τη συλλογική τους ταυτότητα πάνω στο παγιωμένο στερεότυπο του ριψοκίνδυνου, αυτόνομου στη δράση και το πνεύμα ιδιοκτήτη-ψαρά (*σκάπουλος*: ιταλικά *scapolo* = ο εργένης, ο ελεύθερος). Διαπιστώνουμε επομένως ότι η συσσωρευμένη εμπειρία δημιούργησε μια συνεχιζόμενη αλιευτική παρά-

δοση και κουλτούρα και ότι αυτή υπήρξε το αποτέλεσμα της ευέλικτης προσαρμογής των ανθρώπων του στις μακρές διάρκειες των τεχνοπεριβαλλοντικών όρων και στις εξαρτήσεις τους από την τοπική οικολογία. Επαληθεύεται ως εκ τούτου η άποψη του Steward ο οποίος, επιχειρώντας να εξηγήσει τους τρόπους με τους οποίους μετασχηματίζονται οι εκάστοτε κοινωνίες και αποβλέποντας στη διαμόρφωση ενός συστήματος πολιτισμικών τύπων, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι κάθε τύπος προσαρμογής έχει μια διαφορετική γραμμή εξέλιξης και αυτή εξαρτάται από τον παράγοντα της τοπικής οικολογίας. Ο ίδιος ονόμασε τη μελέτη της προέλευσης των χαρακτηριστικών τύπων προσαρμογής στην τοπική οικολογία «πολιτισμική οικολογία».⁵

Η ιστορία τους: Ψαράδες, πειρατές, καραβοκύρηδες και αγωνιστές και πάλι ψαράδες

Ανιχνεύοντας την ιστορική διαδρομή των μικροκοινωνιών της λιμνοθάλασσας και ειδικότερα του Μεσολογγίου-Αιτωλικού κατά τους τελευταίους αιώνες,⁶ βρίσκουμε ότι οι άνθρωποί τους, εκτός από τη δυναμική και την

5. Julian Steward, «The study of changing and complex societies», στο Morton H. Fried (επιμ.), *Reading in Anthropology*, τ. 2, Νέα Υόρκη 1968, σ. 165-166. Η βιβλιογραφία γενικότερα είναι πλούσια σε θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις που αντιμετωπίζουν τον άνθρωπο άλλοτε ως παράγοντα μεταβολής του οικολογικού περιγύρου, άλλοτε ως κύριο συντελεστή της διαλεκτικής του σχέσης με το περιβάλλον και άλλοτε ως απλό αποδέκτη των δεσμευτικών όρων που θέτουν οι γεωπεριβαλλοντικοί παράγοντες. Συνοπτικά βλ. Max Derguau, *Ανθρωπογεωγραφία*, μετάφραση Γ. Πρεβελάκης, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2001.

6. Η χρονική περίοδος ίδρυσης του οικισμού του Μεσολογγίου στον αρχικό πυρήνα της σημερινής του θέσης δεν μας είναι γνωστή. Οι ως τώρα ιστορικές πηγές αναφέρουν τον τόπο «Μεσολόγγι» κυρίως από τον 16ο αιώνα και εξής και τον καταγράφουν ως τόπο ιχθυοτροφείων, ως τόπο δηλαδή που προσδιορίζεται από την κατεξοχήν δραστηριότητα των κατοίκων του, δηλαδή την ιχθυοκαλλιέργεια και την αλιεία. Το Αιτωλικό, αντίθετα, είχε αρκετές διοικητικές αρχές, ενώ το Μεσολόγγι, είχε ως επί μέρους διοικητική αρχή «εμίνη ιχθυοτροφείων», δηλαδή υπάλληλο της οθωμανικής διοίκησης που επέβλεπε την απόδοση των φορολογικών προσόδων. Ο προσδιορισμός του ως εμίνη ιχθυοτροφείων υποδηλώνει τη σημασία που είχαν τα ιχθυοτροφεία τόσο ως οικονομική δραστηριότητα του οικισμού όσο και ως πρόσδοδος του οθωμανικού κράτους. Από τον Εβλία Τσελεμπή πληροφορούμαστε ότι η κωμόπολη (κασαμπάς) του Μεσολογγίου είχε τριακόσια σπίτια μουσουλμανικά και χριστιανικά, εμπορικά καταστήματα και σχολείο. Το Αιτωλικό, εκτός από τόπος ιχθυοτροφείας, φαίνεται ότι συνέχισε να είναι το επίγειο του νότιου τμήματος της Αιτωλίας, όπως ήταν και παλιότερα μαζί με τον Γαλατά στο Κρουονέρι. Η ανάπτυξη

ευέλικτη προσαρμοστικότητα που επέδειξαν στην τοπική οικολογία, διαμόρφωναν επίσης ξεχωριστούς τρόπους αντίδρασης απέναντι στην ιστορική συγκυρία και συμμετείχαν στην κοινωνική μεταβολή. Οι αρχαιακές, καταρχήν, πηγές και η τοπική ιστοριογραφία δείχνουν ότι οι αρχικοί οικισμοί συγκροτήθηκαν από κατοίκους που στήριζαν την επιβίωση κυρίως στο ψάρεμα,⁷ στη συμπληρωματική δραστηριότητα της γεωργίας και στην εμπορευματοποίηση ενός μικρού μέρους της αλιευτικής παραγωγής (κυρίως παστά ψάρια και αυγοτάραχο).

Σταδιακά οι μικρές ψαράδικες κοινότητες άξιναν σε ανθρώπους και σε πόρους, καθώς οι ντόπιοι άντρες και οι ξένοι ανέπτυσαν νέες στρατηγικές δράσης που εξασφάλιζαν τους όρους της οικογενειακής επιβίωσης και έφερναν συμπληρωματικό πλούτο. Ως συμπληρωματική δραστηριότητα θα πρέπει να υπήρξε και η πειρατεία⁸ που ευνοούταν ανέκαθεν από το προστατευτικό για τέτοιες δραστηριότητες φυσικό περιβάλλον. Τα επαγγέλματα εξάλλου του πειρατή, του ναυτικού και του ψαρά ήταν συναφή και αρκετά συχνά οι άνθρωποι της θάλασσας περνούσαν από επιλογή ή ανάγκη από τη μια δραστηριότητα στην άλλη.

Η συλλογική, άλλωστε, μνήμη και η τοπική ιστορία συνδέουν απευθείας τους πειρατές με το Μεσολόγγι, υποστηρίζοντας ότι οι πρώτοι κάτοικοι του Μεσολογγίου ήταν Δαλματοί πειρατές που έδρευαν στο μυχό του Αδριατι-

---

του σε εμπορικό κέντρο διακίνησης των αγροτικών προϊόντων της ευρύτερης αιτωλικής περιοχής θα πρέπει να υποθέσουμε ότι συσχετίζεται με τη δυνατότητα καλύτερης προσάραξης εμπορικών πλοίων, εφόσον τα νερά της λιμνοθάλασσας του Αιτωλικού είναι κατά πολύ βαθύτερα από αυτά του Μεσολογγίου. Έτσι μέχρι πρόσφατα και πριν από τη διαμόρφωση του λιμανιού του Μεσολογγίου, οι εμπορικές μεταφορές γίνονταν από το Αιτωλικό (βλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, «Η σκάλα του Ανταλικού», π. *Παρνασσός* 7 (1965), σ. 208-211· Γ. Ιω. Γιαννόπουλος, «Η περιήγησις του Εβλιά Τσελεμπή ανά την Στερεάν Ελλάδα», *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών* 2 (1969), σ. 187 και γενικότερα Μπάδα, *Ο κόσμος της εργασίας*, σ. 33-35).

7. Βλ. ενδεικτικά Νικ. Δ. Μακρής, «Ιστορία του Μεσολογγίου», στο Ε. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21*, τ. 10, Αθήνα 1957, σ. 16, όπου επισημαίνεται ότι «το πλείστον των πρώτων κατοίκων ήσαν γεωργοί και προ πάντων αλιείς». Ο ίδιος αφήνει να εννοηθεί ότι οι γεωργοί ήταν πρώην κάτοικοι αγροτικών οικισμών, όπως τα «Χίλια σπίτια».

8. Βλ. γενικότερα Δ. Δημητρακάκης, *Τα οικονομικά του Μεσολογγίου (1740-1826)*, Αθήνα 1939, σ. 2. Επίσης πρβλ. Μπάδα, *Ο κόσμος της εργασίας*, σ. 33-36, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

κού κόλπου και όταν τους ρωτούσαν πού κατοικούν εκείνοι απαντούσαν *in messo-laghi* (στο μέσο της λίμνης).

Η μεταβολή των ιστορικών και κοινωνικών όρων επέτρεψαν, στα δεδομένα του 18ου αιώνα, την επένδυση ενός συσσωρευμένου πλούτου που προερχόταν από την πειρατική και λαθρεμπορική δραστηριότητα, στη ναυπηγική βιοτεχνία και στην εμπορική ναυτιλία. Διαπιστώνεται ότι οι ως τότε ασήμαντες ψαράδικες, πειρατικές κοινότητες του Μεσολογγίου και του Αιτωλικού βασισμένες καταρχήν στην τεχνική εμπειρία της συνεχιζόμενης ναυπηγικής τους παράδοσης και επιδεκτικές στην έννοια της αλλαγής και της προσαρμοστικότητας, πραγμάτωσαν μια αλλαγή, μια σημαντική δηλαδή βιοτεχνική ναυπηγική παραγωγή και μια αξιοσημείωτη εμποροναυτιλιακή δραστηριότητα. Πρόκειται για την πρώτη διαφοροποίηση των παραδοσιακών δομών που οδήγησε, για ένα διάστημα, στην ανάπτυξη μιας ναυτικής πλέον πόλης και στην εμφάνιση ενός νεοσύστατου κοινωνικού αστικού στρώματος, του εμποροναυτιλιακού, που αποτυπώνει τις κοινωνικές βλέψεις και τα ενδιαφέροντα με πολλούς τρόπους (στην οικονομική και κοινωνική του συμπεριφορά, στην οργάνωση του χώρου, στην παιδεία και γενικότερα στον πολιτισμό).

Μια αντίστοιχη διαδικασία αλλαγής γίνεται αισθητή και στο ψάρεμα και ειδικότερα στα ιχθυοτροφεία, αν και αυτή η παραγωγική και εμπορική διαδικασία έδρε από μόνη της τα επιτρεπτά όρια της ανάπτυξης της εξ αιτίας της ευπάθειας του προϊόντος. Εισάγονται, για παράδειγμα, νέοι τρόποι στην οργάνωση και στις τεχνικές παραγωγής, στη διακίνηση και εμπορία. Υπάρχουν άλλωστε αρκετές αναφορές που τεκμηριώνουν ότι η γνωστή τεχνική μέθοδος αλιευτικής παραγωγής στα ιχθυοτροφεία (ιβάρια), που εφαρμόζεται ως σήμερα και χαρακτηρίζεται ως παραδοσιακή, αναπτύχθηκε ως τεχνική σε λιμνοθάλασσες της Ιταλίας (Lanoviero). Αυτή την τεχνική εμπειρία θα πρέπει να υποθέσουμε ότι την έφεραν μαζί τους ψαράδες, ναύτες ή πειρατές που αναζήτησαν τόπο εγκατάστασης στο Μεσολόγγι⁹ για ίδιους ή αντίστοιχους λόγους που έφεραν άλλους στα ναυπηγεία και στην εμποροναυτική δραστηριότητα.

Η όλη διαδικασία της οργάνωσης της αλιευτικής παραγωγής στο *ιβάρι* γίνεται μέσα στα πλαίσια του θεμελιακού οθωμανικού κρατικού δεσμού του συστήματος της εκμίσθωσης των αλιευτικών εκτάσεων της λιμνοθάλασσας, των ιχθυοτροφείων, στην προκείμενη περίπτωση και ο τρόπος παραγωγής

---

9. Μπάδα, *Ο κόσμος της εργασίας*, σ. 42-43.

παραπέμπει στη μικροεμπορευματική παραγωγική επιχείρηση. Είναι πράγματι δύσκολο να προσδιορίσουμε, με τα στοιχεία που υπάρχουν στη διάθεσή μας, τον πρωταρχικό παράγοντα της κοινωνικής αλλαγής κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα στις δύο ναυτικές κοινότητες. Μπορεί όμως να γίνει δεκτό ότι εκτός από τις προβλέψιμες εξελίξεις (π.χ συσσώρευση κεφαλαίου - επένδυση) αναπτύσσονται εκ μέρους των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων και διαφορετικές λογικές προσαρμογής και στρατηγικές δράσης που, στα δεδομένα τουλάχιστον μιας αναπτυσσόμενης αστικής κοινωνίας και οικονομίας, εμφανίζονται να εξαρτώνται τόσο από την οικονομία, όσο και από τη σημασία που έχουν άλλοι παράγοντες, όπως οι κοινωνικοί και οι πολιτισμικοί. Οι τελευταίοι ήγειραν διεργασίες που έδεταν σε κίνηση τις παραδοσιακές οικονομικές κοινωνικές και πολιτισμικές δομές της παραδοσιακής κοινωνίας (π.χ. την οικογένεια, τις συγγενικές σχέσεις, τις γαμήλιες παραδοσιακές στρατηγικές, την κοινοτική υποστήριξη) και διαμόρφωναν μια δυναμική ανταπόκρισης και προσαρμογής στις απαιτήσεις των νέων οικονομικών συνθηκών.

Ο αγώνας για την ανεξαρτησία του 1821 θρίσκει το Μεσολόγγι¹⁰ με εμφανή τα στοιχεία της οικονομικής ακμής, με αρκετά προωθημένη την κοινωνική και πολιτισμική διαστρωμάτωση, με αυξημένη την τάση για κοινωνική κινητικότητα, με αναπτυγμένη τέλος παιδεία και πολιτισμό.

Ως ελληνική στη συνέχεια πόλη –πρωτεύουσα του Ν. Αιτωλοακαρνανίας– αναπτύσσει σε όλο τον 19ο αιώνα όχι μόνο μια διαδικασία αστικής συγκέντρωσης, αλλά και μια όψη μικρο-αστικής ζωής και κουλτούρας.¹¹ Η κατοπινή όμως πορεία του, όπως και του γειτονικού Αιτωλικού, δείχνει ότι αυτό αποτελεί τυπικό δείγμα της πτωτικής πορείας που ακολούθησε η φάση της προεπαναστατικής πρωτο-εκβιομηχάνισης. Η παρακμή της ναυπηγικής παραγωγής, της ναυτιλιακής και εμπορικής δραστηριότητας συνέβη σχεδόν με όρους απόλυτους. Η πόλη στήριξε στη συνέχεια τη μικροαστική υπόστασή της στον πρωτογενή τομέα παραγωγής (στην αλιεία και στη συμπληρωματικότητα της γεωργίας), στον επαυξημένο διοικητικό της χαρακτήρα ως πρωτεύουσας του νομού και επομένως στον τριτογενή τομέα παραγωγής, στις «πελατειακές» σχέσεις (όντας πόλη των πέντε πρωδυ-

10. Κ. Σ Κώνστας, «Στο Μεσολόγγι του Αγώνα», π. *Νέα Εστία* 19 (1966), σ. 657-665.

11. Βλ. Μπάδα, *Ο κόσμος της εργασίας*, σ. 45-47, όπου οι πηγές και σχετική βιβλιογραφία.

πουργών) και στην επένδυση ενός συμβολικού κεφαλαίου που παρείχε το ένδοξο, ηρωικό παρελθόν.

Στον 20ό αιώνα η παρακμή των επαρχιακών αστικών κέντρων έχει πάρει καθολικό χαρακτήρα σε όλη την Ελλάδα και ειδικότερα στο Μεσολόγγι και στο Αιτωλικό αυτή εμφανίζεται από τις αρχές ήδη του αιώνα ως οριστική. Η αποκλειστική σχεδόν στροφή, στη συνέχεια, των ανθρώπων προς τη δραστηριότητα της αλιείας έγινε σχεδόν με όρους απόλυτους.

Επικεντρώνοντας στη συνέχεια το ενδιαφέρον στον ίδιο τον κόσμο της εργασίας στην οργάνωση της παραγωγής και της διανομής της, στην οργάνωση της καθημερινής ζωής των ψαράδων έρχεται στην επιφάνεια μια ιστορία των ψαράδικων κοινωνιών που ανατρέπει τα καθιερωμένα κοινωνικά και πολιτιστικά στερεότυπα για τους ψαράδες και τις κοινωνίες τους. Στερεότυπα που αναδεικνύουν τα ομοιογενή και σταθερά χαρακτηριστικά, την ειδυλλιακότητα και την ήσυχη ζωή. Το ψάρεμα όμως ήταν για αιώνες και για πολλές γενιές μια ασταθής δραστηριότητα. Οι συνεχείς αλλαγές στους πόρους της θάλασσας και στις απαιτήσεις της κοινωνίας ανέκαθεν έσπρωχναν τους ψαράδες στην κινητικότητα, στην αναζήτηση νέων τόπων, τεχνικών και αγορών, όπως και ενίσχυαν το αίσθημα της ανασφάλειας και της αστάθειας. Ωστόσο, οι ψαράδικες μικροκοινωνίες της λιμνοθάλασσας οργάνωσαν σταδιακά ένα ξεχωριστό σύστημα εργασίας και ζωής, ενώ παράλληλα, όταν οι συνθήκες το επέτρεπαν ή το επέβαλαν, ήταν επιδεκτικοί στην αλλαγή και ιστορικοί συντελεστές της.

Η αλληλοσυμπληρωματικότητα και η συλλογικότητα στην οργάνωση της εργασίας και της καθημερινής ζωής

Μελετώντας την καθημερινή ζωή και τον πολιτισμό επίσης των ψαράδικων μικροκοινωνιών, γίνεται φανερό, για μια ακόμα φορά, πόσο μείζονα σημασία είχε η εκμετάλλευση των πόρων της λιμνοθάλασσας για τη διατήρηση της κοινωνικής και πολιτισμικής ευρύτερα συνοχής τους και για την επιβίωσή τους. Ας κάνουμε καταρχήν λόγο για την καθημερινή ζωή και για το ψάρεμα. Το τελευταίο, στη λιμνοθάλασσα και έξω από αυτήν καθόριζε, όπως επισημάνθηκε, ένα συγκεκριμένο σύστημα εργασίας και ζωής που διαμόρφωνε στο εσωτερικό της ψαράδικης κοινωνίας την πραγματικότητα της αλληλοσυμπληρωματικότητας και μιας συμβολικής κατά βάση ανταγωνιστικότητας ανάμεσα σε δύο συμβιωτικές ομάδες ψαράδων που προσδιορίζονται από τη διαφορετική οργάνωση και τεχνική της αλιείας. Τα μέλη της

μιας ομάδας κινούνται στο χώρο της λιμνοθάλασσας και ασκούν τη δραστηριότητα της αλιείας μέσα στα κλειστά, με παραδοσιακό τρόπο οργανωμένα ιχθυοτροφεία τα *ιβάρια*, ακολουθώντας τις δεσμεύσεις του περιορισμένου ζωτικού χώρου, της συνεργατικής εργασίας ή και της μισθωτής εργασίας, της συλλογικότητας που διαμορφώνει η ανάγκη συμβίωσης μέσα στα *ιβάρια*. Η άλλη ομάδα, η ισχυρότερη και η πολυπληθέστερη είναι η ομάδα των *σκάπουλων*, των ψαράδων της ανοιχτής θάλασσας, οι αυτοδύναμοι ως προς τα μέσα παραγωγής και εργασίας αλιείς (βασισμένοι στην οικογενειακή βάρκα) αλλά και αυτοί που συγκροτούν τη συλλογική τους ταυτότητα πάνω στο παγιωμένο στερεότυπο του ριψοκίνδυνου, αυτόνομου στη δράση και το πνεύμα ιδιοκτήτη-ψαρά. Στο κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο οι ξεχωριστές και συμπληρωματικές δράσεις των δύο ομάδων συγκροτούν ιδιαίτερες πολιτισμικές ταυτότητες όχι κατ' ανάγκη αντιθετικές. Η ενότητα και η συνεχής ροή του νερού με την άμπωτη και την παλίρροια, οι συγκεκριμένοι πόροι της λιμνοθάλασσας, οι ίδιοι κατά βάση όροι επιβίωσής τους κρατούν αυτούς ενωμένους, εργατικούς και έτοιμους για τη συνεχή αναμέτρηση με τον κίνδυνο και με την αβεβαιότητα. Η συμπληρωματικότητα που ως οικονομική και κοινωνική συμπεριφορά προσδιόριζε ανέκαθεν στις παράκτιες, μικρές πόλεις και οικισμούς, ο βιωματικός χαρακτήρας της σχέσης με τη θάλασσα διαμόρφωσε επίσης μια τοπική κοινωνία που κατανοεί τον κόσμο των ψαράδων της, τις συμπεριφορές τους και συγκροτεί μάλιστα την τοπική πολιτισμική ταυτότητά της βασισμένη στον πολιτισμό της λιμνοθάλασσας και στον πολιτισμό επίσης της εργασίας και της ζωής τους.

Δεν ξέρουμε και πολλά για την αλιεία στα *ιβάρια*, για τη ζωή και την εργασία σε αυτά κατά την οθωμανική περίοδο. Από τη μελέτη μόνο των πηγών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, γνωρίζουμε ότι είναι πρόσοδοι του σουλτάνου,¹² που αποδίδονταν μέσα από την τυπική ή άτυπη διαδικασία της εκμίσθωσής τους για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Τα τελευταία μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, συνέχισαν να λειτουργούν με το καθεστώς των εκμισθούμενων προσόδων του Ελληνικού πλέον Δημοσίου.¹³

12. Πρβλ. συνοπτικά Σ. Κ. Στασινόπουλος, *Το Μεσολόγγι*, τ. Α' *Η Λιμνοθάλασσα*, Αθήνα 1926, σ. 267-268, όπου κατά τον Rouquerville τα ιχθυοτροφεία ήταν σουλτανικά νομήματα· Γιαννόπουλος, «Η περιήγησις του Εβλιά Τσελεμπί», σ. 187· γενικότερα Μπάδα, *Ο κόσμος της εργασίας*, σ. 33-35.

13. Η παλαιότερη «Διακήρυξη» ενοικίασης των *ιβαριών* που έχουμε στη διάθεσή μας είναι του έτους 1834. Αυτή περιλαμβάνει τους όρους δημοπράτησης πενταετούς ενοικίασης των «Θυνείων, ιχθυοτροφείων και ιχθυοτρόφων λιμνών».

Ένα καθεστώς ωστόσο που σταδιακά και ως τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο περίπου, μετέτρεπε την αλιευτική μονάδα σε ιδιωτική εν πολλοίς επιχείρηση με 15-20 εργάτες ψαράδες. Αναλύοντας μάλιστα διάφορα γραπτά στοιχεία αλλά και αξιοποιώντας τις προφορικές μαρτυρίες διαπιστώνεται ότι κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και ως το 1934 περίπου, οι ενοικιαστές των ιβαριών δεν προέρχονταν αρκετά συχνά από τον κλάδο των ψαράδων. Μπορεί να ήταν κτηματίες, έμποροι, δικηγόροι, μέλη δηλαδή των ισχυρών οικονομικών και κοινωνικών στρωμάτων που σαφώς δρούσαν ως επενδυτές σε μια κερδοφόρα επιχείρηση εφόσον ο ενοικιαστής-επιχειρηματίας πρόσβλεπε σε μια κερδοφόρα απόδοση, που της άνοιγε την καλή προοπτική η πενταετής και κυρίως η δεκαετής σύμβαση ενοικίου από το κράτος αλλά και οι αποδόσεις του ιβαριού και της εργασίας των εργατών/ψαράδων του. Το εργασιακό αυτό καθεστώς, η καθημερινότητα των ψαράδων και της οικογένειας, οι χαμηλές αμοιβές οδήγησαν τους ψαράδες σε διεκδικήσεις για την αλλαγή του συστήματος εκμετάλλευσης των ιχθυοτροφείων. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η περίοδος της Κατοχής και της Αντίστασης των ετών 1940-1944 αποτέλεσε την τομή για τη διεκδίκηση της αλλαγής των σχέσεων εκμετάλλευσης των πόρων της λιμνοθάλασσας και της καθημερινής ζωής των ψαράδων. Παρά την τραυματική μνήμη του πολέμου και της Κατοχής και των γενικότερων αποδιαρδρώσεων των χρόνων του Εμφυλίου, οι ψαράδες θεωρούν ότι διατήρησαν την κοινωνική συνοχή τους και πέτυχαν, με πρακτικές συνεργασίας και αλληλοϋποστήριξης, σημαντικές αλλαγές. Η κύρια οικονομική και κοινωνική αλλαγή ήταν αυτή της συνεταιριστικής οργάνωσης που πέτυχαν οι *ιβαράδες-ψαράδες* στα ιχθυοτροφεία αλλά και οι *σκάπουλοι* στα πλαίσια της συνεταιριστικής εκμετάλλευσης της λιμνοθάλασσας. Η συνεταιριστική οργάνωση και λειτουργία της εργατικής ομάδας του κάθε ιχθυοτροφείου αποτέλεσε από την έναρξή της μια επιτυχία. Η κάθε ομάδα απέκτησε την τυπική τουλάχιστον δυνατότητα να ενεργήσει ως αυτοσυντηρούμενη επιχείρηση. Αν και η παντελής έλλειψη πόρων και η εξάρτηση από την τραπεζική δανειοδότηση περιόριζε ασφυκτικά την πλειονότητα των *ιβαράδων* στον καθιερωμένο ρόλο τους ως αμειβόμενων «ιχθυεργατών», ωστόσο η αίσθηση συμμετοχής τους σε μια συνεργαζόμενη παραγωγική ομάδα που έχει κοινές τις βλέψεις και το ενδιαφέρον για τη βελτίωση των όρων ζωής τους, γεννούσε στους ίδιους και στις οικογένειές τους αυτοσεβασμό και προοπτικές για αλλαγή. Κατά καιρούς η συνεταιριστική οργάνωση της παραγωγής αποτύγχανε (εξαιτίας των ενδογενών αδυναμιών αλλά και εξαιτίας των εξωγενών παραγόντων και παρεμβάσεων) αλλά αυτή συνέχισε να απο-

τελεί για την πλειονότητα των ψαράδων μια μόνιμη διεκδίκηση και ίσως την καλύτερη γι' αυτούς προοπτική επιβίωσης.¹⁴ Υπήρχαν, άλλωστε, αρκετοί και ιστορικά προσδιορισμένοι λόγοι που είχαν καλλιεργήσει το συνεργατικό πνεύμα στον συγκεκριμένο παραγωγικό χώρο. Ο κυριότερος ήταν ότι οι ψαράδες είχαν προσαρμοστεί στις οικολογικές δεσμεύσεις και στην πραγματικότητα της επιβαλλόμενης αλληλεξάρτησης και αλληλοσυμπληρωματικότητας των δύο αλιευτικών ομάδων για την εξασφάλιση της επιβιώσής τους. Η μελέτη των διάφορων τεχνικών και τεχνολογικών μέσων της αλιείας στη λιμνοθάλασσα μας δείχνει ότι και ο τομέας των τεχνικών συμβάδισε με τις δεσμεύσεις της τοπική οικολογίας, τη συσσωρευμένη τεχνική εμπειρία και την τοπική κουλτούρα. Αναλυτικότερα, οι ψαράδες οργάνωναν την αλιευτική εκμετάλλευση της λιμνοθάλασσας με βάση την κίνηση των ψαριών,¹⁵ τα ρηχά νερά της λιμνοθάλασσας και με βάση τους δύο τρόπους οργάνωσης της αλιείας που ανέπτυξαν. Ο ένας συνδέθηκε με τα ιβάρια,¹⁶ τις ιχθυοσυλληπτικές δηλαδή εγκαταστάσεις που τις διαμόρφωσε σχεδόν φυσικά και αβίαστα η ίδια η λιμνοθάλασσα και τις ολοκλήρωσε η συσσωρευμένη τεχνική εμπειρία και βιοτεχνική μνήμη των ψαράδων.

Η οργάνωση της παραγωγής στα ιβάρια απαιτεί τη συντονισμένη δράση ομάδας ανθρώπων, του *τσούρμου*, που στα πλαίσια μιας αυστηρά ιεραρχημένης οργάνωσης της ειδικευμένης εργασίας και κάποτε της τεχνικής ειδίκευσης είχαν την κάλυψη όλων των φάσεων της αλιευτικής δραστηριότητας, της μεταποίησης (πάστωση ψαριών και κατασκευή αυγοτάραχου), της μεταφοράς και ως ένα σημείο της διανομής του προϊόντος. Εργαζόμενοι σε πολυήμερες βάρδιες οι πιο πολλοί παρέμεναν συνεχώς το ιβάρι και η

14. Γενικότερα για το εργασιακό καθεστώς των ψαράδων, τις εργατικές κινητοποιήσεις, την αλλαγή που έφερε η συνεταιριστική εκμετάλλευση της λιμνοθάλασσας, τις επιτυχίες και τις αποτυχίες βλ. Μπάδα, *Ο κόσμος της εργασίας*, σ. 48-74, όπου και η εκτενής αναφορά των πηγών και της βιβλιογραφίας.

15. Αναλυτική παρουσίαση της τεχνολογίας της παραδοσιακής αλιείας στη λιμνοθάλασσα γίνεται στο Μπάδα, *Ο κόσμος της εργασίας*, σ. 80-90.

16. Αναφερόμαστε στα ιχθυοτροφεία της Κλείσοδας, του Ανατολικού Βασιλαδιού και της Τουρλίδας, του Κεντρικού Βασιλαδιού, του Κόμμα, του Προκοπάνιστου, του Σχοινιά, της Θολής, του Πόρου, της Πλώσταινας, του Παλαιοποτάμου και του Μεγάλου Ποταμού και στις μικρές ή μεγαλύτερες αλλαγές που υπέστησαν στο διάβα του χρόνου. Τα προαναφερόμενα ιχθυοτροφεία παραμένουν ως σήμερα παραγωγικές μονάδες εκτός από αυτό της Πλώσταινας αλλά και άλλα μικρότερα, όπως το Πέρα Βασιλάδι, ο Χοχλιός και οι Σήτες που έπαψαν να λειτουργούν μετά από τις παρεμβάσεις στο περιβάλλον για την επέκταση και τη βιομηχανική εκμετάλλευση των αλυκών.

κατοικία τους ήταν η *καλύβα* (*πελάδα*). Η ανθεκτικότητα των *πελάδων* ήταν μακροχρόνια και έτσι διαμορφώθηκαν εθιμικοί κανόνες που προέβλεπαν τη μεταβίβαση του οικιστικού κυρίως εξοπλισμού από τον έναν μισθωτή στον άλλον, με ευθύνη μάλιστα να παραδίδει στον επόμενο αυτόν σε καλή κατάσταση. Την κατασκευή της, όπως και την κατασκευή της *καλαμωτής* που περιέκλειε όλη την έκταση του *ιβαριού* την αναλάμβαναν *ψαράδες* με πλεκτική και κατασκευαστική εμπειρία που τους καθιστούσε σεβαστούς στην *ψαράδικη* ομάδα, όπως τους *μαστόρους* της πέτρας. Η έκταση του *ιβαριού* περικλείονταν, όπως αναφέρθηκε μέχρι πριν μερικές δεκαετίες, «με *καλαμωτή*» που εξασφάλιζε τον περιορισμό των *ψαριών* μέσα στα όρια του *ιχθυοτροφείου*. Από τα μέσα ωστόσο τις δεκαετίας του '60 άρχισαν να χρησιμοποιούν το πλαστικό πλέγμα αντί του *καλαμιού*. Αυτή η αλλαγή πρόσφερε σημαντικά στην οργάνωση και την οικονομία της παραγωγής, καθώς η τοποθέτησή του απελευθέρωσε εργατικές δυνάμεις και εξοικονόμηση οικονομικών πόρων (αν και δημιούργησε σημαντικά προβλήματα εφόσον συνέβαλε στο δραστικό περιορισμό της κυκλοφορίας του νερού και των *ψαριών*). Η αντικατάσταση της *καλαμωτής* με το πλαστικό πλέγμα, του *σταλικού* της *γαΐτας* ή της *ψαροπούλας* με τη *βενζινοκίνητη* μηχανή, όπως και άλλες μικρές αλλαγές, βελτίωσαν τους όρους της αλιευτικής δραστηριότητας και της εργασίας. Όμως εκεί όπου αυτές οι αλλαγές είχαν περισσότερο αντίκτυπο ήταν στην κοινωνική και οικογενειακή ζωή των *ψαράδων* και των οικογενειών τους. Με αυτές τις στοιχειώδεις διευκολύνσεις οι *ψαράδες* περιορίσαν τον χρόνο παραμονής τους μέσα στη θάλασσα, είχαν περισσότερες σωματικές και ψυχικές δυνάμεις για να ασχοληθούν με την οικογένεια, με τους συγγενείς και τους φίλους. Οι νεώτερες γενιές *ψαράδων* αναγνωρίζουν ότι οι *πατεράδες* τους δεν ήταν σαν αυτούς, δεν είχαν αυτή την πολυτέλεια.

«Δεν ήξεραν οι *ψαράδες* τι θα πει σπίτι, γυναίκα, τι θα πει παιδί... Εγώ τα πήγαινα βόλτα, θγαίνω με τη γυναίκα μου, όταν μπορώ, μιλάμε... παλιότερα έμεινα στο *ιβάρι* δεκαπέντε-είκοσι μέρες και μπορεί να ήταν άρρωστο το παιδί μου, η μάνα μου και εγώ δεν ήξερα και ήταν σα να μη μ' ένοιαζε... Τώρα οι νεώτεροι που βάζουν πάνω στη *γαΐτα* και μεγαλύτερες μηχανές, μπαينوθαίνουν στη λιμνοθάλασσα σα να πάνε στο καφενείο. Είναι και το κινητό... Μιλάς, μαθαίνεις τι γίνεται στο σπίτι... Είναι ο άλλος στο *ιβάρι* τον παίρνει η γυναίκα του και του λέει. Έλα έχω το φαΐ έτοιμο... Άλλοτε το παίρνει κάποιος, άλλοτε πετάγεται ο ίδιος. Όλα γρήγορα...».

Ο άλλος τρόπος αλιείας συνδέεται με τη δραστηριότητα των ελεύθερων ψαράδων, «των σκάπουλων» που ήταν κατά πολύ περισσότεροι των «ιβαριωτών». Παραδοσιακά δεσμοδετημένοι κανόνες καθόρισαν τα όρια της δικής τους δικαιοδοσίας στο χώρο της λιμνοθάλασσας (και στην ανοιχτή θάλασσα) και διαμόρφωσαν τα πλαίσια δράσης των δύο αλιευτικών ομάδων. Ο ελεύθεροι ψαράδες διαδέτοντας τα δικά τους μέσα παραγωγής (τη *γαΐτα* ή *πριάρι*) εκμεταλλεύονταν τους πόρους της λιμνοθάλασσας αναπτύσσοντας άλλες, προσαρμοσμένες στο περιβάλλον τεχνικές, όπως το *καμάκι*, το *πυροφάνι* ή αργότερα το *σταφνοκάρι*. Επισημαίνεται ότι το ψάρεμα με την μικρή βάρκα δεν αποτελεί απλά μια επιβιωμένη παράδοση αλλά μια σχετικά σύγχρονη «παράδοση», μια συνέπεια της εμφανιζόμενης οικονομίας της αγοράς, όπου το ψάρεμα με αυτό τον τρόπο απαιτεί ειδικευμένη γνώση και τεχνική και οι «παραδοσιακοί ψαράδες» και η οικογένειά τους αναδεικνύονται οι αναγνωρισμένοι κοινωνικά συντελεστές της αλιευτικής επιχείρησης μικρής κλίμακας. Μια γενικότερη άλλωστε προσέγγιση της ιστορίας της αλιευτικής δραστηριότητας στην Ελλάδα μας δείχνει ότι αυτή δεν οργανώθηκε με βάση τη βιομηχανική, μεγάλης κλίμακας επιχείρηση, ούτε ο ψαράς μετατράπηκε σε μισθωτό της εργάτη. Αντίθετα οι μορφές οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής ακολουθούσαν τους όρους και τις προοπτικές που άνοιγε κατά κύριο λόγο η οικογενειακού τύπου επιχείρηση με το ψαροκάικο ή τη βάρκα.

Οι γυναίκες των ψαράδων και το πραγματικό και συμβολικό πεδίο δράσης τους

Σε αυτά τα πλαίσια της οικογενειακής μικροεκμετάλλευσης, είτε αυτή η μορφή προσδιόριζε την ελεύθερη αλιεία είτε την αλιευτική δραστηριότητα στα ιβάρια, ο ρόλος της οικογένειας και του κύκλου δικών, της γυναίκας είναι σημαντικός τόσο στο επίπεδο της οικονομίας, όσο και στο κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο. Ενδεικτικά και μόνο θα αναφερθούμε στο ρόλο των γυναικών στην αλιευτική δραστηριότητα, στην οικογένεια, στην κοινωνία και τον πολιτισμό. Καταρχήν στα πλαίσια του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα, οι γυναίκες, αν και τυπικά έμειναν στο σπίτι, συμμετείχαν άμεσα στην εργασιακή διαδικασία της αλιείας. Ατέλειωτες ώρες τις ζεστές μέρες κάθονταν έξω από τα σπίτια τους και ετοίμαζαν τα παραγάδια για το ψάρεμα.

«Οι γυναίκες νετάρανε το παραγάδι, η ανιψιά μου του Μπότα τόκανε το παραγάδι κι έπαιρνε και παραγγελίες. Σχεδόν όλες βοήθαγαν σε αυτό...».

Η διαδικασία του καθαρίσματος της κόφας και της τακτοποίησης των σύνεργων της αλιείας ήταν επίσης δική τους δουλειά, όπως και να ράβουν τα δίχτυα, όταν οι άνδρες κρυφά ή φανερά ψάρευαν με αυτά. Σταδιακά οι γυναίκες αποσύρθηκαν από αυτές τις δραστηριότητες, ιδιαίτερα όταν το νεοελληνικό αστικό μητροκεντρικό πρότυπο¹⁷ απευδύνθηκε και επηρέασε τις συμπεριφορές και των λαϊκών κοινωνικών στρωμάτων της περιφέρειας. Ο περιορισμός της συμμετοχής τους είχε ως αποτέλεσμα να αναδειχθούν γυναίκες που ασκούσαν επαγγελματικά τη δραστηριότητα της προετοιμασίας των παραγαδιών. Η συλλογική μνήμη αναφέρεται σε έναν αξιοπρόσεκτο αριθμό γυναικών του Αιτωλικού που ετοίμαζαν τα παραγάδια. Οι ποσότητες ήταν μεγάλες και δούλευαν ασταμάτητα για να καλύψουν σε παραγωγικές περιόδους τις παραγγελίες των ψαράδων τόσο του Μεσολογγίου, όσο και του Αιτωλικού.

Η διερεύνηση επίσης των οικιακών και οικονομικών ρόλων των δύο κοινωνικών φύλων δείχνει ότι η πραγματική δύναμη του κάθε νοικοκυριού βρισκόταν στα χέρια των γυναικών, αν και οι ίδιες δηλώνουν ότι η εξουσία και το αφεντικό ανήκε στον άντρα τους. Οι άντρες μοίραζαν την κοινωνική τους υπόσταση ανάμεσα στην κινητικότητα που επέβαλε η θάλασσα και στη σταθερότητα που διαμόρφωνε η στεριά της ναυτικής πόλης και η ήσυχη λιμνοθάλασσα. Εξ αιτίας της εργασιακής τους δραστηριότητας στη θάλασσα (ως ψαράδες, αλλά παλιότερα ως ναυτικοί και караβοκύρηδες) ανήκαν στο σημασιολογικό πεδίο του *έξω*. Το τελευταίο διαμόρφωνε μια αντρική ταυτότητα που τα κοινωνικά της συμφραζόμενα δεν παρέπεμπαν στους όρους της σταθερότητας και της συνεκτικότητας. Ίσως γιατί η παρουσία τους στο χώρο και στον κοινωνικό χρόνο ήταν περιορισμένη και η κοινωνική τους διάσταση υπαρκτή αλλά με περιορισμένη επίσης την κοινωνική τους παρουσία ως οικογενειάρχες, ως γονείς στα παιδιά και ως σύζυγοι. Σε αυτά τα πλαίσια θα λέγαμε ότι η αντρική ταυτότητα συγκροτείται στον χώρο της εργασίας και επικυρώνεται στον χώρο του καφενείου, όπου οι ισότιμες σχέσεις της φιλίας εξοστρακίζουν τις συγγενικές ή άλλες ιεραρχικές σχέσεις. Σήμερα

---

17. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη - Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα (1830-1929)*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1989· P. Sant Cassia - Constantina Bada, *The Making of the Modern Greek Family. Marriage and Exchange in Nineteenth - Century Athens*, Cambridge, Κάιμπριτζ, University Press 1992, σ. 202-227· Κωνσταντίνα Μπάδα, *Παιδικό - νεανικό ενδυματολογικό κώδικες, και το κοινωνικό - ιστορικό τους ισοδύναμο*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1993, σ. 32-37, 98-99.

βέβαια, όπου οι στοιχειώδεις τεχνικές διευκολύνσεις περιορίσαν τον χρόνο παραμονή τους μέσα στη θάλασσα, οι ψαράδες επενδύουν τις δυνάμεις τους στην οικογένεια, στους συγγενείς και τους φίλους και διευρύνουν την κοινωνική τους δραστηριότητα.

Οι γυναίκες όμως ως κοινωνική και σωματειακή υπόσταση έμειναν δεμένες με τη στεριά με στραμμένο ωστόσο το βλέμμα προς τη θάλασσα, δεν ανήκαν δηλαδή αναγκαστικά *στο μέσα*, στο σταθερό, κλειστό και συνεκτικό πλαίσιο όπως συμβαίνει σε νησιωτικές αιγαιακές κοινότητες (όπου η κοινωνική οργάνωση δομείται πάνω στην τοπική ενδογαμία, στη γυναικοτοπική εγκατάσταση, στη μεταβίβαση της περιουσίας σε γυναικεία γραμμή, στη διχοτόμηση του δημόσιου/ιδιωτικού) αλλά σε ένα πραγματικό και σημασιολογικό πεδίο που συνδέει τους δύο χώρους, έτσι όπως η λιμνοθάλασσα διαμεσολαβεί και συνδέει τη θάλασσα με τη στεριά. Είναι φανερό ότι η αντιπαράθεση του ρευστού στοιχείου της θάλασσας και του στέρεου της στεριάς δεν ήταν τόσο ισχυρή, ωστόσο αυτή καθόριζε την κοινωνική οργάνωση με συγκεκριμένες και ιδιαίτερες δομές. Οι τελευταίες συνοψίζονται στην πυρηνική οικογένεια, στην ενδογαμία σε επίπεδο κοινωνικής ομάδας,¹⁸ στη νεοτοπική κυρίως εγκατάσταση και στη σημαντική διαχειριστική εξουσία των γυναικών σχετικά με την κατανομή των οικονομικών πόρων του νοικοκυριού: την εξασφάλιση της οικογενειακής αυτάρκειας, τη δημιουργία ενός αποταμιευτικού κεφαλαίου για τη συσσώρευση της προίκας των κοριτσιών κλπ. Συγκεκριμένες επίσης μορφές συλλογικής δράσης, όπως ήταν η συμμετοχή τους στις ανεπίσημες τελετουργίες και πρακτικές των θρησκευτικών γιορτών και των λαϊκών, ή ατομικές μορφές δράσης (όπως ήταν η δραστηριότητα της υφαντικής και του κεντήματος) προέκτειναν το πραγματικό και το συμβολικό πεδίο δράσης των γυναικών και στον εξωοικιακό χώρο.

Αυτό λοιπόν το ενδιάμεσο πεδίο του *μέσα/έξω*, του *κλειστού/ανοιχτού* των γυναικών, θα έλεγα ότι οργανώνει την ψαράδικη κοινωνία με όρους μιας συμπληρωματικότητας που αναγνωρίζει την κοινωνική υπόσταση όλων. Ως ένα σημείο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι με μόνο μια μικρή βάρκα ή μόνο τα εργατικά χέρια των ιβαράδων ψαράδων, οργανώνεται η ζωή στηριγ-

---

18. Οι τάσεις ωστόσο εξωγαμίας των αντρών είχαν αρχίσει από τη μεταπολεμική περίοδο και εξής. Οι γυναίκες προέρχονταν κυρίως από τα ορεινά χωριά της Αιτωλο-ακαρνανίας ή από φτωχικές αγροτικές οικογένειες της Κεφαλονιάς ή της Ιθάκης. Μετά τη δεκαετία του '70, ενισχύθηκαν και οι τάσεις εξωγαμίας των κοριτσιών των ψαράδικων οικογενειών με την εξασφάλιση μιας καλύτερης προίκας.

μένη στην ενδιάμεση αλλά γεμάτη σταθερότητα υπόσταση των γυναικών-μητέρων, στη οικογενειακή συνεργασία και στον αγώνα της κάθε γενιάς.

Όψεις και δράσεις του τοπικού πολιτισμού

α. Η λαϊκή θρησκευτικότητα του κόσμου της λιμνοθάλασσας

Μια προσέγγιση και άλλων όψεων του πολιτισμού της εργασίας (θρησκευτικότητα, κοσμοθεωρία, ήθη και τα έθιμα, συλλογικές αναπαραστάσεις) μας δείχνει ότι αυτές οι μικροκοινωνίες έχουν αναπτύξει ένα ισχυρό πολιτισμικό πλαίσιο δια του οποίου οι ψαράδες και οι οικογένειες, οι γυναίκες και οι άντρες πετύχαιναν την κοινωνική επικοινωνία, αναπαρήγαγαν τις κοινωνικές σχέσεις και εδραίωναν την εσωτερική συνοχή, τη στήριξη του αυτοσεβασμού, ενώ παράλληλα δομούσαν με αξιόλογη προσαρμοστικότητα την κοινωνική ταυτότητα του εκάστοτε παρόντος.

Η οριζοντιότητα της λιμνο-θάλασσας, η συνεργασία και η αλληλοβοήθεια εγγράφηκαν στους επίσημους εργασιακούς κανόνες, στα έθιμα, στην κοινωνία και στην κοσμοθεωρία των ψαράδων. Η συνεχής καταρχήν αναμέτρηση με το κινητικό, υγρό στοιχείο και με την αβεβαιότητα που φέρνει ο κίνδυνος έδωσε αρκετό περιεχόμενο στις θρησκευτικότητες. Ένα σύνολο γιορτών, ταμάτων και λατρευτικών πράξεων συνοδεύει την καθημερινότητα της αλιείας στις διάφορες φάσεις της και φαίνεται ότι δρα καθησυχαστικά πάνω της.

Διερευνώντας τη θρησκευτική συμπεριφορά¹⁹ των ψαράδων και παλαιότερα των ναυτικών Μεσολογγιτών διαπιστώνουμε ότι οι περισσότεροι –γιατί ένας σημαντικός αριθμός δεν έχει την ίδια στάση– ήταν θεοσεβούμενοι αν και έμειναν μακριά από τους επίσημους δεσμούς της θρησκείας. Όντας συνεχώς σε μια αβέβαιη και ριψοκίνδυνη κατάσταση, η εκδήλωση της θρησκευτικότητάς τους επίσης εμφανιζόταν να έχει τις δικές τους ειδικές, σύνδετες, θα έλεγα, σχέσεις με την τοπική κοινωνία και οικονομία. Άλλοτε ευχαριστώντας τον θεό που τους έσωσε ή τους παρείχε μια καλή οικονομική χρονιά, άλλοτε παρακαλώντας για να ευοδωθούν τα πράγματα έκαναν δωρεές και τάματα και άλλοτε επενδύοντας στη μετατροπή ενός οικονομικού κεφαλαίου σε συμβολικού που θα κατοχύρωνε την κοινωνική θέση, οι καρβοκέρηδες και οι πλούσιοι ναυτικοί κυρίως έκτιζαν εκκλησιές ή έκαναν θρησκευτικά αφιερώματα και δωρεές.

19. Πβ. Μπάδα, *Ο κόσμος της εργασίας*, σ. 121-122.

«Ο Ανδρέας Πετροτζώγλης είχε τα διβάρια Βασιλάδι, Κόμα, Σχοινά, και του Προκοπάνιστου. Ήρθε μια θεομηνία, γύρω στα 1925 κι αυτός και ο Ιωνάς ο Κονδυλιώτης που ήταν στο Αναποδογιβάρο πήγαν να χαθούν. Δεν έμεινε τίποτα όρθιο. Κόπηκε στη μέση ο λούρος που ένωνε τα δυο ιβάρια. Είπε, σώσε μας Άη Σώστη μας. Σώσε μας Παναγία μου... Μετά ο Πετροτζώγλης έκανε το τάξιμό του με την εικόνα της Παναγίας της Μπρουσώτισσας, την έχει ζωγραφίσει ο Κασόλας και ο άλλος έκανε ένα πεντακάντηλο στη Χάρη της».

Στο νησί του Άη Σώστη, το παλαιότερο επίγειο του Μεσολογγίου βρίσκεται το εκκλησάκι του Άη Σώστη (του Αγίου Σώζοντος) του οποίου η μνήμη γιορτάζεται στις 7 Σεπτεμβρίου. Οι ψαράδες τον θεωρούν το δικό τους Άγιο. Το εκκλησάκι του Άη Σώστη παραμένει ακόμα ένας τόπος ευχαριστίας και δέησης και διασώζει μερικά αφιερώματα από εκείνους που βίωναν τις αβεβαιότητες και τους κινδύνους της θάλασσας.

Το εκκλησάκι επίσης της Παναγίας της Προκοπάνιστης, βρίσκεται στην επιρροή του ιβαριού του Προκοπάνιστου στη μέση της λιμνοθάλασσας πάνω σε μια πολύ μικρή στεριά. Γιορτάζει την επόμενη της γιορτής του Άη Σώστη, στις 8 Σεπτεμβρίου που είναι αφιερωμένη στη Θεοτόκο.²⁰

Η Αγία Τριάδα του ιβαριού της Κλείσοβας, το Μοναστήρι του Άη Πάνη που βρισκόταν στο ιβάρι της Θολής με εκκλησάκι που γιόρταζε στις 8 Μαΐου, και πάρα πολλά ακόμα προσκυνήματα που βρίσκονταν στα ιβάρια του Μεσολογγίου - Αιτωλικού, δείχνουν ότι οι ψαράδες έχουν αναπτύξει μια λαϊκή θρησκευτικότητα που βρίσκεται μακριά από την επιρροή των επίσημων δεσμών και μάλιστα συμβαδίζει με τους ρυθμούς της εργασίας και της ανάπαυλας που διαμορφώνει ο τύπος του κυκλικού και επαναλαμβανόμενου ημερολογιακού χρόνου της αγροτικής κοινωνίας.²¹ Προσέχουμε ότι όλες οι μεγάλες στιγμές της προετοιμασίας, της έναρξης και της λήξης της αλιευτικής παραγωγής, της εσόδευσης κλπ. επισφραγίζονται και καθαγιάζονται καλύτερα από θρησκευτικές γιορτές. Η έναρξη της περιόδου της «μεγάλης αλειάς» συμπίπτει με τη γιορτή του Άη Σώστη και των Γενεθλίων της Παναγίας και όλα τα ιβάρια αγιαζονται από τον ιερέα. Μετά το

20. Η εικόνα της Παναγίας της Προκοπάνιστης έγινε το 1906 και είναι αφιέρωμα του Γεράσιμου Κ. Βορίλα.

21. L. K. Hart, *Time, religion and social experience in rural Greece*, Greek Studies: Interdisciplinary Approaches, Littlefield Publishers, U.S.A: Roman - Lanham 1992, σ. 225-264.

πέρας της θρησκευτικής γιορτής ακολουθεί η λαϊκή γιορτή στο ιβήρι που γιορτάζει. Το τραπέζι είναι κοινό και έχουν μαζί τους τις οικογένειες τους. Κι εδώ οι γυναίκες παίζουν το ρόλο τους που τις κατοχυρώνει στον δημόσιο κοινωνικό χώρο. Αναλαμβάνουν τη φροντίδα της εκκλησίας προετοιμάζουν τους άρτους της αρτοκλασίας, ετοιμάζουν σε συνεννόηση με τον караβοκύρη το φαγητό και το τραπέζι. Δραστηριότητες και συμβολικές ταυτόχρονα ρητορικές που ενισχύουν και κατοχυρώνουν την ταυτότητα των ατόμων και των ομάδων στη βάση του φύλου, της θέσης ακόμα και της ηλικίας. Τη θέση των αντρών και της οικογένειας μέσα από τις πράξεις των ίδιων, των γυναικών και της εργασιακής ομάδας. Τη θέση των γυναικών μέσα από τις επιβαλλόμενες πράξεις των ίδιων και τις επιβαλλόμενες επίσης συμπεριφορές των αντρών τους και των γιων τους.

β. Τα πανηγύρια και οι λαϊκές γιορτές

Τα πανηγύρια και οι λαϊκές γιορτές (π.χ. το τριήμερο πανηγύρι του Άη Συμιού και των αρματωμένων, η ξεχωριστή για τους ψαράδες γιορτή της αναλήψεως, της Άγια - Αγάθης) τα έθιμα κλπ. συνιστούν, όπως προαναφέρθηκε, πολιτισμικές πρακτικές και διαδικασίες ενίσχυσης και ανανέωσης των κοινωνικών σχέσεων, διατήρησης της εσωτερικής συνοχής του κοινωνικού στρώματος των ψαράδων, εξασφάλιση της κοινωνικής τους αναγνώρισης και διαδικασία μέσα από την οποία διαπραγματεύονται τη συλλογική ταυτότητα ως ψαράδων στο παρόν.

Η γιορτή του Άη Συμιού: «Το πανηγύρι του ψαρά;»

*«στο πανηγύρι τα' Άη Συμιού, ψαράς για το καμάκι,
το δρόμο δεν τον έμαδα που πάει προς το θουνό.*

Δεν είμαι για το μακρινό λεβεντοπανηγύρι,

Με φουστανέλλα, με άρματα, με φέρμελη χρυσή,

Πάντα ξερμάτωτο, ψαρά γυμνό, караβοκύρη,

΄σε ξέρει σκόλη και δουλειά στο ξερονήσι εκεί.

.....

Μα όταν κοντά της Κλείσοθας το πανηγύρι θράζει

.....

γοργά ως τη νύχτα το λαό περνώ το γιορταστή,

ψάρι αργυρό της χάρης της και μια λαμπάδα πααίνω

κι ύστερα κάνω ολονυχτιά με το διακό κρασί».

Η γιορτή του τ' Άη Συμιού είναι στις 3 Φεβρουαρίου.²² Το μοναστήρι βρίσκεται στην ανατολικομεσημβρινή πλευρά ενός λόφου του Ζυγού. Στην προεπαναστατική περίοδο η θρησκευτική γιορτή είχε μάλλον έναν λαϊκό χαρακτήρα πανηγυριού με επιτελεστικές πράξεις που συνδέονται με την αντίληψη του κυκλικού χρόνου της προβιομηχανικής κοινωνίας. Για τους ψαράδες αυτή γιορτή συμπίπτει με το τέλος του χρόνου πριν την έναρξη της νέας καλλιεργητικής περιόδου καθώς στις αρχές Μαρτίου, αρχίζει η εσόδευση της λιμνοθάλασσας. Θα μπορούσαμε μάλιστα να υποθέσουμε ότι οι ψαράδες, ίσως και οι ναυτικοί παλιότερα να είχαν αυτόν τον Άγιο ως δικό τους άγιο που τον τιμούσαν και παρακαλούσαν για μια καλή σοδειά της θάλασσας, ή της γης οι χωρικοί αγρότες. Οι παρέες των αντρών-πανηγυριστών με οργάνωση που παραπέμπει στις δομές της καπετανίας (κουμανταδόρος, καπετάνιος, μάνα της παρέας σήμερα) και του αλιευτικού ιβαριώτικου τσούρμου κορύφωναν τον λαϊκό εορτασμό με δρώμενα και πράξεις ευετηριακού κυρίως χαρακτήρα.

Η βιωμένη όμως εμπειρία της Εξόδου των πολιορκημένων Μεσολογγιτών σημάδεψε έντονα τη συλλογική και την κοινωνική μνήμη και τροφοδότησε την παράδοση του πανηγυριού με νέα περιεχόμενα. Καταρχήν το λαϊκό πανηγύρι του Άη Συμιού μεταφέρθηκε και ταυτίσθηκε, από τα μέσα του 19ου αιώνα²³ με τον τριήμερο εορτασμό της Πεντηκοστής, ενσωματώνοντας στο παλιό λαϊκό του υπόβαθρο ένα εθνικοθρησκευτικό περιεχόμενο. Δεν γνωρίζουμε πότε η γιορτή του Άη Συμιού, απέκτησε αυτόν τον χαρακτήρα. Θεωρούμε ως δεδομένο ότι μετά την επιστροφή των κατοίκων στην πόλη, θα πρέπει να εκφράστηκε ως συλλογική ανάγκη να γίνει ένα δημόσιο μνημόσυνο υπέρ των ψυχών των πολλών νεκρών τους και να επιλέχθηκε ως κατάλληλη μέρα το μεγάλο Ψυχοσάββατο της Πεντηκοστής. Ως τόπος ήταν φυσικό να επιλεγεί το Μοναστήρι του Άη Συμιού, τόπος οικείος σε όλους, αλλά και τόπος που ανακαλούσε την ηρωική αλλά γεμάτη με τον θάνατο των δικών Έξοδο, αφού σύμφωνα με τη γραπτή και προφορική ιστο-

22. Πρβλ. Δημήτριος Λουκάτος, «Αργίαι και Άγιοι Τιμωροί», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας* 20-21 (1967-1968), σ. 66.

23. Ας σημειωθεί ότι δεν είχε από τους επίσημους τουλάχιστον δεσμούς διαμορφωθεί μια ημέρα μνήμης και τιμής για τους νεκρούς της εξόδου. Αναφέρεται ενδεικτικά ότι ως το 1859 δεν γινόταν ο εορτασμός της. Η επίσημη καθιέρωση Ημέρας μνήμης της Εξόδου έγινε μόλις το 1884 ως δημοτικός εορτασμός, ενώ το 1906 καθιερώθηκε ως Εθνική Πορτή, με Προεδρικό Διάταγμα (Γ. Ι. Κοκοσούλας, *Μεσολόγγι, 1830-1990*, Μεσολόγγι 1990, σ. 25-26).

ρία το μοναστήρι είχε οριστεί από την φρουρά του Μεσολογγίου να είναι ο τόπος συνάντησης μετά την έξοδο των πολιορκημένων. Με το πέρασμα του χρόνου αυτή η μέρα της μνήμης επεκτάθηκε στη μέρα της Αναλήψεως και εμπλουτίστηκε από τους ίδιους τους κατοίκους ξανά με το παλιό λαϊκό και πανηγυρικό χαρακτήρα της γιορτής του Άη Συμιού, με νέα περιεχόμενα και κυρίως με εκδηλώσεις που κατοχύρωναν την κοινωνική τους μνήμη, ενίσχυαν το αίσθημα της περηφάνιας και συνέβαλαν στη συγκρότηση μιας αναγνωρίσιμης τοπικής ταυτότητας ικανής να αντιστρατεύεται μια επιβαλλόμενη από το δημόσιο λόγο μνήμη της σιωπής και της λήθης. Η γιορτή των αρματωμένων και των καβαλαραίων του Άη Συμιού²⁴ συνιστά σήμερα το κυρίαρχο στοιχείο της παράδοσης της πόλης και το συστατικό στοιχείο της τοπικής της ταυτότητας.

Σε αυτόν τον εορτασμό της μνήμης των προγόνων-αγωνιστών και στο λαϊκό εορτασμό των αρματωμένων θα πρέπει να υποθέσουμε ότι συμμετείχαν επίσης οι ψαράδες, ως μέλη των ομάδων πανηγυριστών και ως πρωταγωνιστές. Οι ίδιοι επισημαίνουν ότι το 80% από τους αρματωμένους ήταν ψαράδες. Άλλωστε το προσκύνημα και η γιορτή των αρματωμένων πραγματικά και συμβολικά ολοκληρωνόταν στο εκκλησάκι της Αγίας Τριάδας του ιβαριού της Κλείσοβας την ημέρα του Αγίου Πνεύματος. Την ικανότητα επίσης διαπραγμάτευσης και της ταυτότητας του αγωνιστή και του απόγονου ηρώων την είχαν επιδείξει «μεταφέροντας» τον επίσημο χαρακτήρα της γιορτής τους από την ημέρα του Άη Συμιού, στην ημέρα της Αναλήψεως²⁵ που καθιερώθηκε ως καθολική και επίσημη αργία και μετατράπηκε σε μέρα γιορτής και διασκέδασης πάνω στα ιβάρια. Αν και οι ίδιοι οι ψαράδες δεν γνωρίζουν και πολλά για τον προεθνικό χαρακτήρα του πανηγυριού του Άη Συμιού, υπερασπίζονται και τα δύο περιεχόμενα ως συστατικά στοιχεία της δικής τους ταυτότητας και μνήμης (ως ψαράδων και ως αγωνιστών). Ενδεχόμενα σε κάποια ιστορική συγκυρία οι ψαράδες να αποτραβήχθηκαν από τον δημόσιο, κυρίαρχο εορτασμό των αρματωμένων ειδικότερα όταν αυτός συνοδεύτηκε με την ενδυματολογική και έντονα σημασιολογική με-

24. Πλήρη και θαυμάσια περιγραφή του πανηγυριού δίνει ο Ανδρέας Καρκαβίτσας στο ταξιδιωτικό του διήγημα «Άγιος Συμεών».

25. Οι αρματωμένοι πανηγυριστές του Άη Συμιού συμμετέχουν την επόμενη μέρα στις γιορτές που γίνονται στο εκκλησάκι της Αγίας Τριάδας της Κλείσοβας σε ανάμνηση της ηρωικής μάχης της Κλείσοβας. Πρβλ. εφ. *Κραυγή*, 24 Ιουνίου 1927, όπου ενδεικτικά σημειώνεται ότι «παρά την οικονομική δυσπραγία οι γιορτές του Αγίου Συμεώνος και της Αγίας Τριάδας Κλείσοβας πραγματοποιήθηκαν με κάθε μεγαλοπρέπεια».

γαλοπρέπεια του «ντουλαμά»²⁶ και με αυξημένες δαπάνες κύρους. Ο Κ. Παλαμάς στο ποίημά του «Το πανηγύρι του ψαρά» υπαινίσσεται μιαν αναγκαστική ή επιλεγμένη απόσυρση από αυτό και μια στροφή προς τον οικείο χώρο συγκρότησης της κοινωνικής μνήμης της πόλης και της κοινωνικής τους ομάδας τους, δηλαδή στη γιορτή της Αγίας Τριάδας της Κλείσοβας. Ο Καρκαβίτσας επίσης καταγράφει μια πορεία ολίσθησης του εορτασμού αποκλειστικά στην κοινωνική ομάδα των ψαράδων.²⁷

Αν και η χειμερινή γιορτή του Αγίου Συμεώνος στις 3 Φεβρουαρίου έχει χάσει τον χαρακτήρα της, διαπιστώνουμε ότι το θρησκευτικό της περιεχόμενο το τηρούν και το διαχειρίζονται κοινωνικά οι γυναίκες των ψαράδων ή οι γυναίκες γενικότερα. Οι γυναίκες επίσης των αρματωμένων διαχειρίζονται γενικότερα αρκετές από τις θρησκευτικές πρακτικές και τελετουργίες του τριήμερου εορτασμού της Αναλήψεως (νοικοκύρεμα της εκκλησίας, προετοιμασία άρτων, πρόσφορων και του δίσκου του μνημόσυνου, μοίρασμα μετά το τέλος της λειτουργίας κλπ.). Πρόκειται για συλλογικές μορφές δράσης που καταθέτουν και κατοχυρώνουν κοινωνικά το δημόσιο, έξω-οικιακό πεδίο δράσης των γυναικών και σύμφωνα με τις εμπειρικές έρευνες άλλων ερευνητών ολοκληρώνουν την οικιακή δύναμη των γυναικών.²⁸

Το πανηγύρι της Άγι' Αγάθης.

Το πανηγύρι επίσης της Άγι' Αγάθης γίνεται από τους κατοίκους-ψαράδες κατά κύριο λόγο του Αιτωλικού και έχει την ίδια ιστορική πορεία, παράλληλες εκφραστικές μορφές, τόπο μνήμης, περιεχόμενα και συμβολικές ρητορικές, όπως αυτό του Άη Συμίου (τέλεση σε ορεινή περιοχή, ομαδική

26. Βλ. τη συνοπτική περιγραφή Κ. Κώνστας, «Οι “αρματωμένοι”. Αιτωλικά πανηγύρια», π. *Νέα Εστία* 59 (1956), σ. 807-810· Νικήτας Φιλιππόπουλος, *Το πανηγύρι του Άη Συμίου*, Μεσολόγγι 2001. Το πέραςμα από την παράδοση της «λαϊκής» πλέον φουστανέλας στην «παράδοση» του ντουλαμά, του συνδεδεμένου με τα αγωνιστικά τάγματα των Βαλκανικών πολέμων και με τους νέους εθνικούς στόχους, σηματοδοτεί την ετοιμότητα ανταπόκρισης της ένδοξης τοπικής κοινωνίας στους νεότερους εθνικούς στόχους και προσανατολισμούς.

27. Ανδ. Καρκαβίτσας, *Ταξιδιωτικά*, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 1998, «Κλείσοβα».

28. Πρόβλ. R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1989· Νάντια Σερεμετάκη, *Η τελευταία λέξη. Της Ευρώπης τα άκρα. Διείσθηση - Θάνατος - Γυναίκες*, μετάφραση Ν. Μαστρακούλης, Αθήνα 1994· Jill Dubisch, «Κοινωνικό φύλο, συγγένεια και θρησκεία. Αναπλάθοντας την Ανθρωπολογία της Ελλάδας», στο Ευθ. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης, *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1992.

οργάνωση των αρματωμένων, καβαλάρηδες, μουσικές ζυγίες, τελετουργικό χορό, γλέντι και μέχρι πρόσφατα κλειστό ανδρικό συμποσιασμό). Ο λαϊκός εορτασμός, στενά συνδεδεμένος με τους κατοίκους της πόλης, δηλαδή με τους ψαράδες γινόταν στη μνήμη της Αγίας Αγάθης στις 5 Φεβρουαρίου και μάλλον συνοδευόταν από δρώμενα ευετηριακού επίσης χαρακτήρα, όπως και του Άη Συμιού.²⁹ Δε γνωρίζουμε πόσο η Άγι' Αγάθη συνδεόταν με τον κόσμο της θάλασσας ή τη δραστηριότητα της αλιείας. Μάλλον όχι και πολύ. Στα Επτάνησα ωστόσο τη θεωρούν προστάτιδα από τον κίνδυνο της καταιγίδας, των αστραπών και των κεραυνών.³⁰ Να την γιόρταζαν άραγε για την αποφυγή τους καταρχήν οι Θιακοί και οι Κεφαλλονίτες που έρχονταν και παρέμειναν ως ψαράδες, ως ναυτικοί, ως αγρότες σε αυτόν τον τόπο; Να έκτισαν πρώτοι αυτοί το ξωκλήσι της, ψηλά στον απέναντι από τη λιμνοθάλασσα βορειοδυτικό λόφο; Πάντως από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα η κοινωνική μνήμη, βαθύτατα κι εδώ επιλεκτική προσδίδει στον προηγούμενο λαϊκό χαρακτήρα της γιορτής της Άγι' Αγάθης ιστορικο-εθνικό περιεχόμενο και μεταθέτει τον επίσημο εορτασμό στις 23 Αυγούστου, ημέρα που γιόρταζε το παλιότερο μοναστήρι της Ψηλής Παναγιάς (απόδοση Κοίμησης της Θεοτόκου), το οποίο βρισκόταν στη βορειοδυτική πλευρά του Ζυγού. Η χρονική μετακίνηση του εορτασμού συνδέθηκε και στο Αιτωλικό με ιστορικά γεγονότα της περιόδου του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα αλλά και με το κύρος που προσέδιδε μια γιορτή αφιερωμένη στην Παναγία. Εκτοτε πάντως, το εθνικοδρησκευτικά προσδιορισμένο περιεχόμενο του πανηγυριού της 23ης Αυγούστου παρέχει, συνυπάρχοντας με το παλιότερο λαϊκό υπόβαθρό του, ένα πλαίσιο συλλογικής δράσης για τη συγκρότηση της κοινωνικής μνήμης και της τοπικής ταυτότητας των Αιτωλικιωτών. Η παρακολούθηση των αλλαγών της παράδοσης του επίσημου εαρινού και του υποτιμημένου χειμερινού εορτασμού της Άγι' Αγάθης, όπως και των δράσεων των ιστορικών της υποκειμένων (ως αρματωμένων, ως καβαλαραίων, ως παρέας, ως γυναικών που εδώ έχουν το δικό τους χρόνο και τόπο στο χορό και στο γλέντι) αναδεικνύει την παράδοση ως αντικείμενο συλλογικής

29. Προσέχουμε ότι οι μικροί Άγιοι κατέχουν στα λαϊκά και αγροτικά στρώματα σημαντική θέση καθώς απαιτούν περισσότερο σεβασμό και τήρηση των αργιών τους, διαφορετικά εμφανίζονται επίφοβοι για τη γεωργία, κτηνοτροφία ή άλλες δραστηριότητες. Βλ. Λουκάτος, «Αργία και Άγιοι Τιμωροί», σ. 59.

30. Πρβλ. Γ. Κομζιάς, *Το πανηγύρι της Άγι' Αγάθης. Αιτωλικιώτικη Λαογραφία*, Αιτωλικό 1999, σ. 41. Γενικότερα για το πανηγύρι και μια προσπάθεια ιστορικής καταγραφής της δρησκευτικής και πανηγυρικής πορείας του, βλ. *ό.π.*, 48-110.

δράσης, που την εξαρτά από την εκάστοτε και πολλαπλώς διαβαθμισμένη ταυτότητα του εκάστοτε παρόντος. Δε γνωρίζω ποιες σκέψεις θα έκανε ο Καρκαβίτσας αν μπορούσε να διαπιστώσει ότι η παράδοσή του πανηγυριού των αρματωμένων έχει σήμερα ένα έντονο δυναμικό περιεχόμενο με πλήθος νοημάτων και περιεχομένων, σε αντίθεση με την πρόβλεψή του ότι στην εποχή του ήδη όδευε προς τη λήξη του.³¹

Οι παραπάνω διαπιστώσεις αναιρούν την άποψη που υποστήριζε ότι οι κοινωνικές και πολιτισμικές δομές του προβιομηχανικού παρελθόντος (καρναβάλι, πανηγύρι, τελετουργίες κ.λπ.) θα καταστρέφονταν με την επικράτηση του εκσυγχρονισμού. Αντίθετα διαπιστώνουμε ότι οι παραδοσιακές κοινωνικές και πολιτισμικές δομές συνιστούν μια μορφή ενδογενούς δυναμικής που αναπτύσσει μια μη προβλέψιμη λογική προσαρμογής στον εκσυγχρονισμό.

Κλείνοντας μπορούμε να σημειώσουμε ότι η τοπική πολιτισμική ταυτότητα³² του Μεσολογγίου αλλά και του Αιτωλικού προσδιορίζεται κατεξοχήν από τη δυναμική παρουσία της ψαράδικης κουλτούρας. Προσδιορίζεται επίσης από τη γεωφυσική αισθητική του τόπου και από την ήπια διαχείριση του συγκεκριμένου οικοσυστήματος και από την ιστορική και εθνική περηφάνια που επιτρέπει στους κατοίκους να αισθάνονται κάτοχοι και δυνάμει διαχειριστές της ιστορίας τους.

γ. Στη συνεχιζόμενη παράδοση του παρόντος

Σήμερα οι ψαράδες ακουμπώντας πάνω στη συνεχιζόμενη παράδοση έχουν αναπτύξει μια κοινωνική και συμβολική στρατηγική δράσης που επαναδέεται με νέους όρους την προοπτική της επιβίωσής τους και την ενίσχυση

31. Καρκαβίτσας, *Ταξιδιωτικά: «Κλείσοβα»*: «Οφείλω όμως να σας είπω, χάριν αληθείας, ότι αι εικόνες αύται και των δύο πανηγύρεων ελήφθησαν εκ του παρελθόντος [...] Οι νέοι της καλής λεγομένης τάξεως οίτινες άλλοτε επρωτοστάτουν εν τη πανηγύρει, ήδη θεωρούν ανάξιον εαυτών ν' αρματωθούν και αποδοκιμάσουν το βάρβαρον έδιμον ή ενοχλούνται τα ευαίσθητα ότα των και τα άτονα νεύρα των από τους πυροβολισμούς και τους ζουρνάδες [...] Ούτω κατά μικρόν σβήνει η πανήγυρις και από έτος εις έτος οι εύθυμοι και αφρόντιδες ψαράδες και Καλυδιώται πυκνώνουν την φάλαγγα των φιλομούσων. Ολίγον ακόμη και θα λείψουν εντελώς οι αρματοστόλιστοι προσκνηνταί».

32. Konstantina Bada, «The Messolongi Lagoons' society and culture», Anna Trono, F. de Luca και G. Pisano (επιμ.), *Lo sviluppo dell'identita mediterranea attraverso l'economia del'mare*, Acts of the International Convention, edited by the Institute of Mediterranean of the Province of Lecce (Lecce 24-26 January 2002), Galatina 2003.

της κοινωνικής τους ταυτότητας. Η εδραίωση της εσωτερικής συνοχής και η στήριξη του αυτοσεβασμού και της συλλογικής ταυτότητάς τους γίνεται με πολλούς τρόπους: έχουν τα στέκια τους, συμμετέχουν ενεργά στα ξεχωριστά πανηγύρια τους, στις αναβιώσεις εθίμων, έχουν, τέλος, αναπτύξει μια λαϊκά ταξινομημένη ιστορία και μνήμη της αλιείας και της ιστορίας της πόλης, που στη διαδικασία διαπραγμάτευσης της συλλογικής ταυτότητας, συγκροτεί ένα χρήσιμο και αποτελεσματικό παρελθόν και αναδεικνύει τη δράση των ιστορικών υποκειμένων.

Ως γενικό συμπέρασμα θα μπορούσε να διατυπωθεί η άποψη ότι η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη και αλλαγή εξαρτώνται τόσο από το κεφάλαιο όσο και από τη θέση και τη δράση των ίδιων των ιστορικών υποκειμένων, από εκείνους τους φορείς συλλογικής δράσης που είχαν παραγνωρισμένη ως τώρα αξία, όπως είναι οι ίδιοι οι ψαράδες, οι γυναίκες και τα παιδιά, από την ιστορία τέλος και από τη συνείδηση της ίδιας της κοινότητας. Η μελέτη των σχέσεων ανάμεσα στην οικογένεια, την ιδεολογία και την οικονομία στις αλιευτικές πόλεις του Μεσολογγίου και Αιτωλικού μας αποκαλύπτει τελικά μορφές κοινωνικών δυνάμεων που οργανωμένες μέσα στο πλαίσιο της μικρο-τοπικής κοινωνίας, συνδέτουν μια ενσυνείδητη κοινωνία πολιτών. Η τελευταία αναδεικνύεται μέσα από την παρούσα έρευνα ικανή να αναπαράγεται, να διατηρεί τις εσωτερικές της δομές και να ανασυγκροτεί μια τοπική πολιτιστική ταυτότητα.

Σήμερα απασχολούνται με το ψάρεμα λιγότερο από 700 άτομα (συνεταιρισμένοι, ελεύθεροι ψαράδες, ημιεπαγγελματίες κλπ.) και η ενασχόληση των νέων ηλικιών με την παραδοσιακή αλιεία είναι περιορισμένη και φθίνουσα. Ωστόσο οι ίδιοι οι ψαράδες και οι νέοι τονίζουν ότι μια ήπια και ποιοτική διαχείριση των υδάτινων πόρων της περιοχής θα μπορούσε να συμβάλει στην ανανέωση της αλιευτικής δραστηριότητας και στην ανάπτυξη προϋποθέσεων συμπληρωματικού εισοδήματος μέσω ήπιων, πολιτιστικών μορφών τουρισμού. Η ορθολογική αξιοποίηση του φυσικού και πολιτισμικού πλούτου της περιοχής μπορεί πράγματι να αποτελέσει ένα σημαντικό μοχλό τοπικής ανάπτυξης. Αρκεί να υπάρξει βαθιά γνώση και σεβασμός στην τοπική πολιτισμική ταυτότητα, όπως και αξιοποίηση της δυναμικής του τόπου και των ανθρώπων του. Μόνο τότε είναι δυνατόν να διαμορφωθεί ένας σωστός σχεδιασμός για την τοπική ανάπτυξη και την ομαλή ένταξη των τοπικών κοινωνιών στις διαδικασίες του εκσυγχρονισμού.

Επιστροφή ψαράδων από καμάκι. Μεσολόγγι.

Πελάδες στη λιμνοθάλασσα.

Στο Ιβήρι κατανέμοντας τη σοδειά.

Παρέα αρματομένων στο πανηγύρι του Άη Συμίου το 2002.